Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 54 (15028) 1993 чылдың март 24, среда

Солунга ат салган шагы 21.45. Садар өртээ 4 рубль.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Эрткен субботада, март 20-де, республика чөвүлел хуралы эрткен. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак «Регионал политика дугайында» илеткел кылган. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, экономика министри В. Б. Салчак Тыва Республиканың экономиктиг реформаларын ханыладыр талазы-биле кандыг ажылдар кылдыын турарын чөвүлел хуралдың киржикчилеринге тодаргай чижектерни көргүзүп тургаш, делегеренгей тайылбырны кылган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей чөвүлел хуралдың ажылынга киришкен.

Бо чөвүлел хуралдан бөлүк материалдарны солуунуң дараазында үнер номерлериниң бирээзинге парлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он тоску сессиязы

ШОРУ ШАЛЫПКЫН ЭГЕЛЭЭН

Дүүн, март 23-те, Кызылда Чазак бажыныың хуралдаар залында ТР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок 19-ку сессиязы бодунуң ажылын часпар соонда уламчылап эгелей берген. Ында бо удаада 112 депутат киржип чедип келген, харын-даа соңгаар көже берген сураглыг депутаттар безин көстүп турар апарган. Ынчангаш сессияның бадылаашкын чорудар сантүүң четчип турары-биле ол ажылын чорудуп болур бүрүн эргелиг болганы ол.

Сессия баштай-ла хүн айтырыының чугаалажылгазынче кирген. Дээди Советтиң Президиумунуң санал-даанын ёзугаар, оон төлевилелиде 19 айтырыгны кирген. Хүн чурумунуң талазы-биле кезек санал-онал солчулгазы болган соонда, Тыва Республикага референдум болгаш соңгулдалар дугайында айтырыгны 10 дугаар пункт кылдыр салгаш, хүн чурумунуң ук немелдезн-биле катай күштүг кылдыр сессия бадылаан.

Оон соонда Дээди Советтиң Даргазы **К. А. Бичелдей** кыска сес алгаш, чоокта чаа болуп эрткен Россияның улус депутаттарының 8-ки Съездизинге хамаарыштыр аңаа Чазактың чуртту болгаш экономиканы дүрген башкарарынга бүрүн эргелери калбарытынгаын, Россияның төп банкызының, федералдыг өнчү-хөренги фондузунуң, күркомстатын, пенсия фондузунуң даргалары Дээди Советтиң контролюнга артышаан, Чазактың составынче киргенин чугаалаан. Ындыг хевирлиг шиитпирлерни маңаа база чугаалажып көөр апаар.

Ол ышкаш Съездиге федерацияның субъектилери чуртка байдалды турумчудуп, быжыглаар талазы-биле рольдуг болганын К. Бичелдей демдеглээн болгаш моон соңгаардаа чурттуң башкарылгазынга республикаларның, область, крайларның улуг салдарлыг чоруун өөренип көөрүнүн чугулазын бадыткаан. Съездиге эрге-чагыргаларның айтырыынга хамаарыштыр чедир тодараттынмаан үүлдер бөгүн келгеш чидинбиле көстүп кээп турары бо. Амга чедир бистің холбуста Президент Ельцинниң Чарлыктары кирбээн, ындыг болганда Ельциннин чонга кыйгырыын, РФ-тин Чазааның медеглелин база 4 удуртукчунуң медеглелдеринге хамаарыштыр маңаа политиктиг сайгарылга кылбаалынар деп, ДС-тин Даргазы чугаазын төндүргеш, ажыл, амыдыралды таарыччалыг чорударынга чөпшээрежилгелиг база артык хөлзээшкин чок байдалды тургузарынче ол кыйгырган.

Улус депутаттары сессияның ажылын чонга канчаар чедиреринің айтырыынга база доктааганнар. Түннелинде сессияның чорудулгазын радиога дорт дамчыдарын база ТВ-те репортаж хевирлиг чырыдарын дугурушкан.

Сессия оон соонда хүн айтырыының чугаалажылгазынче кирген. Бирги айтырыгда Регламент бөлүүн тургузары көрдүнген. Ону үш кижилиг — депутаттар **В. Г. Вальков, А. С. Дембирел, А. А. Каадыр-оол** составтыг кылдыр бадылап алганнар. Оларның кол сорулгазы —сессияның ажылында хоойлу-дүрүмге үүлдешпейн баар таварылгаларны хайгааараары база үе-шаанда ол дугайында сагындырыгны бээри.

Ийи дугаар айтырыг — депутат Б-У. Д. Драпааның хууда бөлдириишкининге үндезилеп депутат хүлээлгелерин хуусаазының бетинде соксадырының дугайында. Бо айтырыгга Мандат комиссиязының даргазы **А. С. Дембирел** дыннадыг берген. Депутаттың кол өйталап турар чылдагааны— бодунун ажылагыйын чорударынга база олда үеде депутат ажылы кылырынга үе-шак чедишпези, оон-биле чергелештир херекке албайн барып болбас чылдагаан — Чаа-Хөлдеи Кызылга сессиялаар дээш машина-балгат тыпшайн, чедериниң бергези. Депутат Б-У. Драпаан мурнунда саанчылап турган, ам хойжулай берген. Маңаа көдээ ажылагыйда ажылдап чоруур депутаттарже кичээнгейниң кошкаанын дугайында айтырыг чөптүг тургустунган. Билдириишкин бижээн депутат-биле база катап чугаалашкаш, айтырыгны дараазынче чылдыр дугайында шиитпирни сессия хүлээп алган, өскээр чугаалаарга, бо удаада депутат Б.-У. Драпаанны депутат хүлээлгелеринден хоставаан болуп турар.

ТР-ниң арбитраж судунуң кежигүннеринге М. Д. Данзырынны, И. В. Осокинаны сессия соңгаан.

Хүн чурумунуң дараазында айтырыглары — ТР-ниң ыяш ажыл-агыйының Күрүне комитедин тургузарының база оон даргазынга Т. Х. Бараанны томуйлаарының талазы-биле Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржак** дыннадыг кылган. Т. Бараанга айтырыгларны депутаттар салган болгаш чамдык сүмелерни бергеннер. Республиканың арга-ыяжын канчаар-даа кезип-хыдып турда контроль чок болур чоруктан уштунуп, чаа тургустунган күркомитет ол талазы-биле шыңгыы ажылдарны чорударын олар күзээннер. Ынчангаш Т. Х. Бараанны адаттынган комитеттің даргазынга томуйлаар талазы-биле чөпшээрелин депутаттар бергеннер.

Оон соонда ТР-ниң аныяктар херектериниң талазы-биле министерствону тургузарының база оон министринге А. С. Санчатты томуйлаарының дугайында айтырыгны чугаалашканнар. Моон мурнунда сессияларга аныяктар дугайында Хоойлуну чугаалажып, сайгаргаш, оон хүлээп алган болгай. Ол ёзугаар республикага аныяктар херектериниң талазы-биле яамыны база оон районнарга болгаш хоорайларга структурлуг кезектерин тургузар дээш болгай. Ынчан оон акша-хөренгизиниң талазы-биле чугаалар эвээш эвес болган. Чаа министерствоның сан-хөө-биле хандырылгазы Россия Чазаа-биле дугуруштунган. А. С. Санчаттың министр болуруби-биле холбаштыр аныяктар айтырыгларының талазы-биле Президентиниң чөвүлекчизи база оон дузалакчызы деп албан-дужаалдар дүшкен, моон соңгаар шуптузун министерство боду харыылаар.

Аныяктарның эрге-хоойлу кижизидилгези кончуг чавыс деннелде, харын-даа ындыг ажыл чорбайн турар дугайында депутаттар **В. С. Салчак, С. С-Б. Монгуш** шүгүмүлээш, чаа министерствога тускай эрге-хоойлу килдизин тургузарын саналданнар. Оны аныяктарның социал-юридиктиг камгалалы деп адаар бе, азы эрге-хоойлу килдизи дээр бе, аңгы чугаалажып көөр апаар. Чугааның түннелинде ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле министерствону тургускан болгаш оон министринге А. С. Санчатты томуйлаарының талазы-биле чөпшээрежилгени депутаттар бергеннер.

Хүн чурумунуң 9 дугаар айтырыында — депутат этика болгаш депутат ажыл-чорудулга талазы-биле мандат комиссиязының ажылының дугайында дүрүмнер. Ол айтырыгга Мандат комиссиязының даргазы А. С. Дембирел дыннадыг кылган. Мындыг айтырыг эрткен сессияның үезинде тургустунуп келген, ынчан депутаттар бот-боттарынга кам-хайыра чок сөстерни-даа чугаалап каптар, сессияга келирин келгеш, чөпшээрел чок чоруй-даа баар, санал алгаш, хөй үе-шактыдаа туткаш турып бээр дээш, өске-даа хажыдыышкыннар тургулаан болгай. Угунда мындыг дүрүмнерни бо чыыштың ажыл-чорудулгазының эгезинде-ле хүлээп алыр турган. Ам канчаар, шуут болбазының орнунга, орайда болза шиитпирлеттингени ол.

19-ку сессияның уламчылалдыг ажылының хүн чурумунда депутаттарның элээн шалыпкын көрүпкен демги айтырыгларындан аңгыда, Чазактың республикада социал-экономиктиг байдалды турумчударының талазы-биле 1992 чылда чоруткан ажылының дугайында отчёт, ТР-ниң Президентизинин чонга болгаш ТР-ниң Дээди Совединге айыткалы, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунун илеткелин дыңнаары, ТР-ниң Күрүне эт-хөренгизин башкарарының талазы-биле күркомитеттің отчёду, тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының дугайында база өске-даа ажылышчы айтырыгларны сайгарып чугаалажыры көрдүнген.

Чамдык депутаттарын бо дээрге эрткен сессияның уланчызы болганда, ынчан ТР-ниң чаа Үндезин Хоойлузунун төлевилелин чугаалажып эгелей берген болгай, ам ол дугайында хүн чурумунга чүге киирбээнил деп сонуургап турганында ужурла бар. Хурал даргалакчызы, ДС-тің Даргазы К. А. Бичелдейниң тайылбыры-биле, эрткен сессияда бүгү-россия референдуму бисти далаштырып турган, ам ындыг байдал дүшкен болганда, республиканың Үндезин Хоойлузун хөлүн эрттир эшкедевейн, чон-биле сүмележип тургаш, быжырымчалыг хүлээп алырының чугулазы демдеглеттинген. Ынчангаш Үндезин Хоойлунун төлевилелин амы-байдалы-биле чонга таныштырар сорулгалыг солуннарга парлаар, оон чоннун санал-онал-дарын барымдаалап тургаш, төлевиделди чедир чугаалажыр.

Сессияның баштайгы хүнүнде чүгле дүшке чедир ажылын номчукчуларга дыңнадып четтигер болганывыс-биле баштайгы репортажты маңаа төндүрдүвүс.

Надежда ЭРГЕП.
(«Шынның» тускай корр.)

МЕДЕГЛЕЛДЕР

МОСКВА, март 21. (РосИТА— СЧТА-ның корр). Россияның хамаатыларынга Борис Ельцинниң субботада телевидение болгаш радио дамчыштыр кыйгырыының соонда, оралакчы президент Александр Руцкой, Дээди Советтің Даргазының оралакчызы Юрий Воронин, Конституция судунуң даргазы Валерий Зорькин болгаш Чингине прокурор Валентин Степанков олар дүне телевидение дамчыштыр кады медеглел кылганнар.

Александр Руцкой «болуп турар болуушкунар-биле холбаштыр ханы сагыш-сеткил дүвүрелин илергейлеп», чурттуң чонун дүшкүүрлүг чорукту болдурбазынче кыйгырган. Оон чугаалап турары-биле алырга, оон боду, «Дээди Советтин удуртулгазы, Конституция судунун даргазы болуп турар болуушкуннар национал чөпшээрежилгенин оруунче болгаш политиктиг база экономиктиг кризистен үнеринин хемчеглеринче углап турган». «Болуп турар бүгү болуушкуннар дээрге эмин эрттир хай-халаптыг болгаш идегел чок эвес, бо байдалдардан уштунуп үнеринин аргалары бар база аңаа Конституция судуттүекай үнелелди бээр ужурлуг» деп оралакчы президент демдеглээн.

«Россияның Президентизи конституцтуг тургузугнун кол үүлдери херек кырында ажыр баскан деп түннелге кээр-дир мен» деп, Конституция судунун даргазы Валерий Зорькин дыңнаткан. Оон чугаазы-биле алырга, ол дээрге «күрүне эргилдезинин оралдажыышкыны» болуп турар. «Президент Конституцтуг хоойлуга чагыртпайн турар, ынчангаш ол ынаар катап эглир ужурлуг» деп, ол айыткан.

Россия парламентизинин даргазының оралакчызы Юрий Воронинниң санап турары-биле алырга, «эрге-чагыргада болуп турар кризисти ажып эртериге чедир Борис Ельциннин онза чурум дугайында төлевилели улус депутаттарының Съездизинин, Дээди Советтин, Конституция судунун ажылын доктаадып база Россия Федерациязының субъектилериниң төлээлел органнарының ажыл-чорудулгазын соксаткан боол турар». Оон чугаазы-биле алырга, «ол үүгле Россияның Конституциязындан аңгыда. Россия Федерациязында кирип турар республикаларның конституцияларын хажыдып, оларның бууражашкынынга чедирип болур». Оон-биле холбаштыр субботада Дээди Советтин Президиумун чыгган, аңаа алдыгы сессияның парламент хуралын улуг-хүнде чыыр дугайында шиитпирин хүлээп алган деп, ол тайылбырлаан.

«Россия бодун хамааты дайынының зөреминче киирбес эрге-хоойлулуг күрүне кылдыр үндезинин тургузуп алган, ам бир бергени ажып эртер болгаш шын орукту тып шилип алырынче бурунгаарлаар ужурлуг» дээрзин Чингине прокурор Валентин Степанков айыткан «Россияның кижилери бүгү байдалдың нарынын билбишаан, тайбынын болгаш сагыш-амыр чорукту камгалаарының аргаларын тыва бөөр дээрзинге бисте бүзүрел бар» деп, ол демдеглээн.

Россияның Дээди Совединиң Доктаалы

МОСКВА, март 22. (РосИТА — СЧТА). Россияның хамаатыларынга Борис Ельциннин март 20-де кыйгырыын Россия Федерациязының Дээди Соведи чугаалажып көргеш, «Россия» Федерациязының Президентизинин хөделиишкиннериниң болгаш шиитпирлериниң Конституцияга дүгжүрүн хынаар дугайында» Россияның Конституция судунга дилет негелде кылырын доктаатган. «Россия Федерациязының Президентизинин кыйгырыын белеткээриге киришкен албан-дужаалдыг бүгү кижилериниң харыысалгазының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн» Россияның Чингине прокурорундан дилээрин депутаттар шиитпирлээн.

Хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чугурмну деткиир, экономиканы тодаргай эргелеп-башкарар, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаар талазы-биле эргежок чугула хемчеглери алырын Россия Федерациязының Чазаанга, Россияның составында кирип турар республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтун, федералдыг ужурдузалыг хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының органнарынга доктаал дагзып турар.

«Делегейниң парламентилеринге, чазактарынга болгаш улустарынга кыйгырыгны» сессияга хүлээп алган, угаан-сарыылдыг, топтуг чорукту илергейлээринче, Россия демократиязын айыылга таварыштырып болгу дег хөделиишкиннерден чайлаарынче оларны Россияның депутаттары кыйгырган. Президент Ельциннин Конституцияга удур хөделиишкиннерин деткээн чамдык күрүнелерниң удуртулгазының албан ёзунуң туружу-биле холбаштыр сеткил хомудаашкынын документиде илергейлээн. Россияның иштики херектеринге кандыг-даа холгаарлаашкынны болдурбазын Россия Федерациязының парламентизи медеглээн.

ПАРЛАМЕНТ ХУРАЛЫНГА

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). 1993 чылдың март 21-де Россия парламентизинин дүрген чыылдырган хуралынга Россия Федерациязының Чингине прокурору болгаш чамдык министрлер чүве чугаалап, тускай медеглелдер кылган.

Президент Борис Ельциннин чонга кылган кыйгырыы чурттуң амгы күштүг Конституциязының элээн каш үүлдеринге чөрүшкек болуп турар деп, Россия Федерациязының Чингине прокурору Валентин Степанков медеглээн. Россия Федерациязының Конституция судунун берген түннелиниң сөөлүнде ындыг медеглелди Чингине прокурор кылган.

Президентиниң чарлаан документилерин белеткээриге киришкен болгаш аңаа ат салган албан-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазының дугайында айтырыгны прокуратура органнары чугаалажып көөр апаар дээрзин Валентин Степанков дыннаткан.

Мындыг нарын байдалдың үезинде чурттун айыыл чок чорук органнары Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлу-дүрүмнүг дүүштүр ажылдаар дээрзин Россияның айыыл чок чорук министри Виктор Баранников депутаттарга бүзүреткен.

Россияның иштики херектер министри Виктор Ерин Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязынга база медеглел кылгаш, иштиин корум-чурумун быжыг тудар дээш иштики херектер органнары бүгү үүлдерни кылыр деп чугаалаан. Удурланышкак талалар чөпшээрежилгени болгаш дугуржулганы чедип алырынче министр кыйгырган болгаш Россияга кандыг-даа божаңнаашкын чүгле кем-херек үүлгедикчилеринге ажыктыг болурун демдеглээн.

Россия Федерациязының Конституциязының болгаш «Камгалал дугайында» Хоойлузунун дээндырган хүлээлгелерин армия күүседир апаар деп, Россияның камгалал министри Павел Грачев медеглээн. Армия болза Россияда тайбынчыдылга фактору болуп турар, ынчангаш политиктиг демиселге Чепсектиг Күштерни киириштирбезинче чурттуң удуртулгазын ол кыйгырган.

«Хээли алыр чорукка болгаш организастыг кем-херек үүлгедишкининге удур демисел талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ

Б. С. ШЫЫРАПТЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

Чуртта социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалдың чидигленгенинин, чоннун амыдырал деннелиниң кудулаанының, өртектериниң кедергей өскенинин, ниитилел мөзү-шынарының чавызаанының, хоойлу-дүрүмнү херекте албас чоруктуң ниитилелди шыва алган байдалдарында Тыва Республиканың баштайгы Президентизинин, Дээди Совединин болгаш Чазааның кол күжениишкиниери болгаш хемчеглери социал байдалды быжыктырып экижиринче, экономиктиг болгаш политиктиг реформаларны ханыладырынче, демократтыг үндезиннерни болгаш ажык-чарлыг чорукту улам ынай хөгжүдеринче, конституциялыг тургузугну быжыглаарынче угланган. Рынок экономиказынче улус ажылагыйының шилчириинин, өнчүнүн бүгү хевирлерин хөгжүдеринин, чоннун чанчылдарын база чанчыккан байдалдарын, национал культураны катап тургузарының айтырыгларынче улуг кичээнгейни угландырып турар.

Кадрларны белеткээр, эртемни болгаш өөредилгени хөгжүдер, оларның материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле программаны ажылдап кылган болгаш хүлээп алган.

Өг-бүле, не болгаш бичин чаштар айтырыгларының талазы-биле республика программазы боттанып, чоннун, ылангыя оон эвээш хандырылгалыг кезээнин социал камгалалының талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Хоойлунун болгаш эрге-хоойлу чурумунун байдалы бүгү Россияда ышкаш, амгы үеде республикада дыка нарын болуп турар. Хамаатыларның амы-тынының, кадыкшылының, оларның ат-алдарының, төлептиг чоруунун болгаш өнчү-хөренгизинин камгалалы болур-чогууру-биле хандыртынмайн турар. Кем-херек үүлгедишкиниери көвүдээн болгаш организастыг, улам-на айыылдыг хевирлерже шилчип турар апарган. Боо-чепсекти ажыглавышаан, кылган кем-херек үүлгедишкининериниң саны көвүдеп турар. Назы четпээннернин болгаш аныяктарның талазындан кем-херек үүлгедишкиннерни кылып турарының көвүдээни эн-не шыгыы сеткил дувурээшкинни болдуруп турар. Хээли алыр, бээр үүлгедиг база калбарып эгелээн. Кем-херек үүлгедишкиннериниң байдалын ниитизи-биле чугаалаарга, ындыг болуп турар-дыр.

Кем-херек үүлгедишкиннеринге удур демиселди күштелдирер, эрге-хоойлуну болгаш корум-чурумну быжыглаар талазы-биле чамдык хемчеглер республикада ниитизи-биле алдынып турар, ол дугайында Тыва Республиканың Президентизинин чонга айыткалында (иletкелинде) болгаш Чазактын отчёдунда тодаргай демдеглээн. Ол чугула документилерни республиканың бүгү чер болганынга: күш-ажылчы коллективтерге, чурттакчылыг черлерге чугаалажып көрген болгай. Чоннун шүгүмүүлелдиг сүмелерин болгаш саналдарын ёзугаар хемчеглерни ажылдап кылган болгаш оларны дорт күүседикчилеринге чорудуп берген. Арага-водка кылыгларын республикага эккээрин база оларны садарын чурумчудар талазы-биле Президентинин Чарлыын күүседиринче угланган тодаргай хемчеглер алдынган. Арагалаар чоруккa удур демиселди күштелдирер талазы-биле Президентинин болгаш Чазактын чонга кыйгырыы чугула рольду ойнаан. Кем-херек үүлгедикчилерин, арагачыларны чижен садыг кылыр кижилерни күш-ажылчы коллективтерде, чурттакчылыг черлерде, парлалга арынарында, телевидение болгаш радио дамчыдылгаларында киленнээшкин-биле чоннун буруу шаап турарын, кем-херек үүлгедишкиниерин соксадыр, кынчыктырбас талазы-биле саналдарны киргенин демдеглээр херек. Бо чылдын баштайгы ийи айларының түннелин ёзугаар алырга, кем-херек үүлгедишкиниериниң деннели эрткен чылдын ол-ла үезинде турганынга бодаарга, республиканың 9 районнарында чавызаанын демдеглеттинген. Оон иштинде Барыын-Хемчик районда 44,7 хуу, Каа-Хемде—34,4 Мөнгүн-Тайгада —41,2 хуу эвээжээн.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылынче кичээнгейни Чазак доктаамал угландырып, оларның ылаңгыя кадрлар-биле хандырылгазында, ажылдакчыларның социал камгалалында, материал-техниктиг баазазын быжыглаарында бергедээшкиннерни билип турар. Прокуратурага чаа бажынны дамчыдып берген. Транспорт аймаа-биле хандырарынче, иштики херектерин Кызыл хоорай килдизинге ажылдакчыларның санын көвүдедиринче угланган дузаны республиканың Иштики-херектер министерствозунга көргүскен. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарны моон соңгаар-даа деткиир болгаш оларга дузалаар бис. Албан-хүлээлгеге, амыдырал-чурттталгага болгаш өске-даа үүлдерге хамаарышкан бергелерни хөй ажылдакчылар ажып эртпишаан, хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турарын демдеглээр херек.

Оон-биле чергелештир кем-херек үүлгедишкиниериниң байдалы республикада эн-не нарын болуп турарын база айтыр ужурлуг бис. Район, хоорай, суур бүрүзүйге корум-чурумну хандырарын кижилер бистерден негеп турар. Ол негелдеге хамаарыштыр мынчаар чугаалаар ужурлуг мен: хамыктын мурнунда хоойлу-дүрүм камгалаар органнар — прокуратура (Дамба-Хуурак), Иштики херектер министерствозу (Кара-Сал), Айыыл чок чорук министерствозу (Удумбара), Юстиция министерствозу (Күжүгет), Дээди суд (Ховалыг) хоойлуну сагыырын болгаш эрге-чурумну быжыглаарын дыка кошкак хандырып турар.

Статистиктиг медээлерниң көргүзүп турарын ёзугаар алырга, эрткен чылын 11.189 кем-херек үүлгедишкиннери демдеглеттинген азы 1991 чылдаазындан 14,1 хуу хөй болган. Ол кем-херек үүлгедишкиннериниң иштинден 6292 үүлгедиглер илереттинмээн азы чүгле 44 хуузун илереткен.

Бо чылдын январь-февральда байдалды ап көрээли: 1538 кем-херек үүлгедишкиннери болдунган азы эрткен чылдың баштайгы ийи айларында турганындан 12,1 хуу көвүдээн, ол үүлгедишкиннерниң 1052-зи азы 68,3 хуузу илереттинмээн. Кем-херек үүлгедишкиннери Кызыл хоорайда, Ак-Довуракта, Кызыл болгаш Сүт-Хөл районнарда көвүдээн.

Республикада назы четпээннер ол-ла үеним дургузунда 93, эзирик кижилер—286, ажылдавайн турарлар — 151, моон мурнунда шиитпирип чораннар — 201 кем-херек үүлгедишкиниерни кылган.

Сөөлгү чылдарда, ылангыя эрткен чылын, организастыг кем-херек үүлгедишкиннери дыка өзүлделиг болу берген. Айыылдыг уржуктарлыг болгаш организастыг кем-херек үүлгедишкиннери быжыг туруштуг кылдыр шилчип эгелээн. Чижээ, бөлүглежип алгаш, кем-херек үүлгеткен кижилеринин саны 1967 чылда 1303 кижи турган, 1989 чылда —1257, эрткен чылын—2003 кижи чедир көвүдээн. Ындыг кем-херек үүлгедишкиннериниң ийинин бирээзи-ле илереттинмээн.

Бөлүглежип, организастаттынып алгаш, кем-херек үүлгедишкиннериниң көвүдээринге хөй факторлар салдарлыг болуп турар, оларның аразында кол факторлар: Россия Федерациязында-даа, бистин-даа республикада социал-экономиктиг дүшкүүрлүг байдал, эрге-хоойлу баазазының чок болуп келгени-дир. Ынчаарга кем-херек үүлгедишкиннериниң өскүүрүнге удур шиитпирлиг болгаш дээштиг демиселди чорударынга хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның бөлеткели чогуур деннелге тургустунмаан болган.

Нинти кем-херек үүлгедишкиннериниң саны көвүдээн, оларның чазый-чилби болгаш күчүлекчи угланышкыны, дерзиези болгаш бужар байдалды күштелген. Кем-херек үүлгедикчилериниң холбажылгазы, каттыжышкыны, эрге-хоойлуга удур хөделиишкиннерни оларның хуваажыры уламчылап, кем-херек үүлгедикчилерни чепсеглеп эгелээн. Кем-буруулуг бөлүктерлин кылган үүлгедиглериниң саны көвүдээн.

Организастаттынган кем-буруулуг 100 кижи киржикчилиг 21 бөлүкту чыл дургузуунда илереткеш, учётка тургускан, а оон аңгыда оперативтиг учёттун 32 хереэнни талазы-биле ажылды чорудуп турар. Бөлүглежип алгаш, кем-херек үүлгеткенин дээш 10 кеземче хереэн оттурган. Кеземче херектериниң истелгезинин шынары ам-даа чавыс болуп артпышаан. Оларның иштинден эвээш эвес херектерни дагын истээр кылдыр дедир эгидип турган. Чижээ, хээли бээриниң аргазы-биле хөй хемчээлдиг оорлаашкын демдээнин талазы-биле «Гарант» деп биче бүдүрүлгенин директору Шериевке хамаарыштыр 1991 чылдың августа оттурган кеземче хереэнин истелгези чүгле 1993 чылда доозулган.

Организастыг Кем-херек үүлгедишкиннериниңе удур демисел талазы-биле эргелел амгы үеде 12 кеземче херектериниң истелгезин чорудуп турар. Ук херектериниң аразында: Евсюковтун, Шлягининиң болгаш өскелеринин-даа (шупту 8 кижи) организастаттынган кем-буруулуг үүлгедиглериниң талазы-биле кеземче хереэ бар, олар Кызылдың чурттакчыларының квартираларынче чепсектиг халдаашкыннарны кылып турганнар; хамаатыларны коргудуп, үптеп турган А. Т. Ховалыгның, С. Ф. Донгактың, Ф. Э. Чүглүрүнүн болгаш өскелеринин-даа организастаттынган кем-буруулуг бөлүүнге хамаарыштыр кеземче хереэниң истелгезин Иштики херектер министерствозунун истелге эргелели боттандырган. Буруудадыр түүнелде прокуратура бадылаан сөөлүнде, ол херекти судче чоруткан.

Кижини өжегерээн өлүрер эн-не айыылдыг кем-херек үүлгедишкиниери Тыва Республиканың девискээринде үргүлчүлеп турар болгаш улам өзүлделиг болу берген. Өжегерээн өлүрүкчү үүлгедиглер республикага 1987 чылда 65 болган, 1991 чылда—146, а эрткен чылын 181 чедир көвүдээн. Айыылдыг ол кем-херек үүлгедишкининиң чыл дургузуунда өзүлдези 27 хуу болган. Ынчаарга кем-херек үүлгедикчилериниң хөделиишкиннери кедергей дерзин болгаш хуузунда эрге-ажыын хараан болуп турар. Дендиг аартадыр кедергей дерзин байдалдарда кижилерни өжегерээн өлүрген үүлгедиглериниң, ол ышкаш чажыт байдалдарда өжегерээн өлүрүкчү үүлгедиглериниң саны көвүдээн. Организастаттынган бөлүктер 1991 чылда өжегерээн 22 өлүрүкчү үүлгедиглерни, эрткен чылын 15 өлүрүшкүннерни кылган.

Тожу районга болдунган дерзин дээрбечи үүлгедиг дугайында херекти республиканың Дээди суду сайгарып көрген. Мурнунда шиитпирип чораннарның иштинден бот-боттарынга удурланышкак организастаттынган болгаш чепсектиг ийи бөлүк Тожу районга турып келгенин истелге бадыткап көргүскен. Олар дөрт өлүрүкчү үүлгедиглерни, милиция ажылдакчыларының амы-тынынче халдаашкыннарны, үптекчи үүлгедиглерни кылган. 1956—1967 чылдарда төрүттүнген назылыг кижилериниң дээрбечи бөлүктерин эн-не хар кем-херек үүлгедирнин мурнунда-ла районнуң девискээринге тургузуп алган болгаш «Тоора-Хем» совхозтуң хойжулары болуп, ыяш белеткелинге ажылдап турганнар. Ындыг турбуже, оларның районнуң хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының, түс чер чатыргазының, ажыл-агый удуртукчуларының контролюнган дашкаар турып келгениниң кем-херек үүлгедирнге дегүм болган.

Эрткен чылын өжегерээн кылган өлүрүкчү үүлгедиглериниң 82,8 хуузун эзирик кижилер, 60,2 хуузун 30 хар чедир назылыглар, 45,3 хуузун бөжектээшкин-биле, а 11,2 хуузун бөо-чепсекти ажыглаашы-

(Төнчүзү 2-ги арында).

✦ ✦ ✦

Типография тудуунда

Кызылда республиканың типография тудуунуң ажылчыны Юрий Белекпен хүнүң-не ажылче эртежик үнер. Ол бригадазының дашчылары-биле бажының чедир кылдынмаан ханаларын салышкан. Дузалал ажылдарының бажының кылырына үлүгү киргеи. Ам ол ажыглалга кирер дээн тудугуун үүрмек тудуг-монтаж ажылдарын шынарлыг кылыр дээш күженнишкиниг ажылдап, бирги каатта өрээлдериң ханаларын шыварынга киржип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

✦ ✦ ✦

РЕСПУБЛИКА ОРГАНИЗАЦИЯЗЫН КАТАП ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың коммунистериниң тургузукчу партия конференциязы март 20-де Кызылга Улусчу чоргаалыга бажынынга болуп эрткен. Оон ажылынга Кызыл хоорайның, районнарның партия эге организацияларындан келген 258 делегат кириишкен. Тываның Аныяктар эвилелиниң төлөөлекчилери, Кызылдың башкы институдунуң бөлүк студентилери конференцияга олурушкан.

Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының республика организациязын катап тургузарының, оон сорулгаларының дугайында илеткелди республика организациязын катап тургузар дугайында доктаалды конференция хүлээп алган.

Тываның коммунистериниң сорулгаларының дугайында доктаалды конференция хүлээп алган.

Организастыг айтырыгларны конференцияга чугаалашкан. РФ-тин Компартиязының республика комитединиң кежигүннериниге 25 кижини, республика комитединиң бюро кежигүннериниге 9 кижини конференция сонгаан.

РФ-тин Компартиязының республика комитединиң хөй-ниити эгелээшкин-биле ажылдаар секретарьларынга Б. Б. Балчыр, А. С. Дембирел, Н. Ф. Монгуш, Р. В. Фельдман, Г. Ч. Ширшин сонгуткан.

РФ-тиң КП-нин XXIX съезди-зинге баар делегаттарга Кызылдан С. С. Гоигорьев, Каа-Хемден К. С. Онур-оол, Кызыл райондан К. Н. Куулар сонгуткан.

(Бистиң корр.).

Б. С. ШЫЫРАПТЫҢ ИЛЕТКЕЛИНИҢ ТӨНЧҮЗУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

биле үүлгеткенин дем-деглевейн барып болбас.

1991—1992 чылдарда өлүрүкчүлериниң холундан 359 кижи өлген, оларның аразында 270 тывалар, 78 орустар, өске национал-дыг 11 кижи бар болган.

Элээн хөй санныг өлүрүкчү үүлгедиглер кады арагалаанының, а ол ышкаш содаалашканының болгаш үптээр дээн таварылгаларның түңнелинде болгулаан. Кем-херек, оон иштинде өлүрүкчү үүлгедиглер кылган хөрээженнериниң саны көвүдээн. Административтиг органнарның болгаш хөй-ниитиниң кол күжү Кызыл хоорайда база районнар төптеринде мөөнистиг-тиг турбуже, сөөлгү ийи чылда өлүрүкчү үүлгедиглеринің ортаа кезиннден хөйү Кызылга болгаш районнар төптеринге болган.

Кем-буруулуг үүлгедиглерни илередир талазы-биле хоойлудурум камгалаар органнарның ажылы дыка четпес болуп турар. Сөөлгү 10 чыл дургузунда ажегерээн үүлгеткен 120 өлүрүкчү чорук илеттинмейн, хевээр арткан. 1991 чылда 39 өлүрүкчү үүлгедиглер, а 1992 чылда — 35, оон иштинде Кызыл хоорайда—16, Улут-Хем районда—5 өлүрүкчү үүлгедиглер илеттинмээн.

Дагыы кем-херек үүлгедишкиннери сөөлгү чылларда эвээжевейн келген, мурнунда өлүрүкчү үүлгедиглер кылгаш, шиитпирлиг чораан кижилер-биле ажыл кошкак чорун келген. Чижээ, Кызыл хоорай чагырга-зының иштики херектер киллизи 1988 чылын декабрьдан бээр оон мурнунда хөй удаа шиитпирлиг чораан Наумов деп кижиге административтиг хайгаралды ёзу-хевир барымдаалап тургускан, а херек кырында шиитпирлиг хайгаралды боттандырбаан. Наумов онуң ажылган алган. 1991 чылын дургузунда 8 катап оор, үш удаа өлүрүкчү үүлгедиг кылган, оон түңнелинде 6 кижи өлген, ийи-тыва ийи удаа халдаашкын болган.

Статистиканың көргүнүүт фактылары мындыг-дыр.

Хоойлу-дурум сагыдазының болгаш корум-чуруумуң үстүнде айыттынган байдалы республикада кем-херек үүлгедишкиннериниң байдалының улам-ва нарыдап кел чыдарының дугайын хереченмеп турар-дыр. Анчаңгаш оны барымдаалаш, чогум кандыг түңнелдерни үндүрүп болуруп?

Хамыктың мурнунда бериг херектер үүлгедикчилериниң туразы улам-ва улгадып, белүглежип турар апарганы болгаш тодаргай сорулгаларны салып турар апарганы чугаалаар херек. Олар анчы эвелериниң эргезинче халдап турарлар. Сөөлгү 2 чылың болгаш 2 айларның иштинде хамаатыларның хуулга эт-хөрөнгизин оорлаан 5206 таварылга, оон иштинде мал оорлаанының 794 таварылгазы бооп, 2700 квартираны оорлаан бооп турар. Ол ышкаш, херек үүлгедикчилериниң квартираларже чаза таварын киргеш, кижилерни базымчалаар, боо-чепсек ажыглаар, оларны хилинчеткен, коргуулаан чорукту фактылары база эвээш эвес.

Милиция ажылдакчыларынче 48 халдаашкынларны ыштан болгаш оларның хөй кезиннде боо-чепсекти ажыглаан. Эрткен чылның дургузунда албан-хүлээлгезин күүсеп турарының үзеңинде иштики херектер органнарының 11 ажылдакчызы амытынындан чарылган.

Чер-черде эрге-чагырганың телөөлекчилеринге үүн кем-херек үүлгедишкиннериниң фактылары бар турган болгаш боо-даа турар. Көдээ Советтер даргаларын өлүрген чоруктарны, чер-чер чагырганың чамдык даргаларының квартираларынче, ажыл-агый удуртукчуларынче, кем-херек үүлгедикчилериниге, арагчыларга, мангыстаачан кижилерге удур ийепкейлиг демисежил турар активчилерже халдаашкыннар дугайын чугаалап тур мен. Бындыг таварылгалар Аянгаты, Кара-Хаак, Ийме суулларга болгаш өске-даа чамдык чурттакчылыг чөлдерге болгулаан. Ол дээрге ийи-чаңгыс ындыг таварылгалар эвес-тир.

Кижилериң кем-херек үүлгедишкиннери, ылангыя өлүрүкчү чорук дээш шииткелдерни ыштырыдарыны өскен тувары-даа өөптүг. Чамдык кем-херек үүлгедишкиннерни кылганы дээш бурудадыр хемчеглерни күштелдиргеи хөй өүүлдерни көргеи хоойлужудулга актыларының телевиделдерни Чазак ажылдап кылган. Оон-биле кады өлүрүкчүлерге кээргел чок болуру чугула, анчаңгаш оларга хамарышты аажок шыңгыы хемчеглерни алыры билдингирдир.

Ырак-узак туралгаларга өүттүп турар хойжуларның, арендаторларының, арат ажылагыйдыгларның берге байдалы турарын билип турар бис. Анчаңгаш бир эвес дээрбечи, оорлар оларның мал-маганын хүндап ыдыр дээш келир болза, олар сагындырымышкын ооха-ла от ажыдын, боолар болуур кылдыр хоойлу ёзугаар актыны тургускан, оларны өөрөөлээр болза чоруу дер бодаар мен. Ынчаңмас болза хоржок. Анаа эвес хемчеглерни ажыглаар ужурга таваржыр-дыр.

Эрткен чайын дыка хөй черлерге эки кузел-сорук-биле «кара маевкалар» эрткилеңнин администрациялар даргалары биле боор, ол дугайын солуннарга парлагылаан, Чазак чери-даа үүлдүргүнүп турду, анчалза-даа аазаашкыннарның түңнелдерин көрбейн турар бис. А кем-херек үүлгедишкиннери улам көвүдээн, а бистер оны мөөнөөшкөн турар-дыр бис.

Оон ыдаң Кызыл хоорай чагыргазы (Сат), хоорай прокуратуразы (Судеркин), ХИХК (Хомутов), хоорайның улус суды (Кольчиков) улут-улут будүүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш өөредилге-даа черлериниң удуртукчулары-биле кады республика найысылалынга хөй-ниитиниң үлегелиг корум-чуруумун тургузуп ыыдаавайн турарын онаалаа айтыр херек.

Милиция-ның, хөй-ниитиниң, депутаттар корпузунуң күжү дыка улут: чогаалчылардыг, эртемденнерлиг, спортсменнерлиг бо хоорайда кем-херек үүлгедишкиннери ыыдаттынар арга чок апар чыдар.

Чижээ, 1992 чылда хоорайга 4235 кем-херек үүлгедишкини болган, оон иштинде 53 өлүрүүшкүн бооп, мага-ботка эн аар 183 кем-дээшкиннерни таварыштырган, 455 катап хуу өөнү-хөренгини оорлаан. Ынчаарга бо чылдың 2 айларында 656 кем-херек үүлгедишкини, оон иштинде 12 өлүрүкчү чорук демдеглеттинген. Ол дугайын чугаалаваска-даа билдингир-дел болдар мен.

Мындыг байдалдар онза байдалды чарлап тургузарының дугайында Дээди Советти кыйгырарынга, тускай кезектерни немелде күштерни тургузарынга, шериг албаныгларны ажыглаарынга чедир шыңгыы хемчеглерни алырын Президентиден, Чазаттан негеп келгей.

Өөредилгенин, культурының, күш-ажыл болгаш чоңну ажыл-биле хандырарының министерстволары, Аныяктар херектериниң талазы-биле министерство, Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле, Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күүрүне комитеттери эрге-хоойлу камгалалының органнары-биле кады Кызыл хоорайга ийитниң корум-чуруумун экиживеринин талазы-биле ажыллаар ужурлуг.

Россия Федерациязының Президентизиниң «Күүрүне албанының системазының хөөлөлдүрүнче солужулга деп чылдагаанда» 1992 чылдың апрельинде 4-теги Чарлыында күүрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылга органнарының* албан-хаакчыларының кылып болбазы сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгаларны айыткан.

Республика прокуратуразы-ның Чарлыкты күүсеп турарынга хыналланы чорукта болгаш эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарының албан-хаакчыларының сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы дорту-биле дакпырлап чорудуп турганының чамдык таварылгалары оон түңнелинде илереттинген.

Хуу будүүрүлгелериниң, коммерциялыг структураларның ажыл-чорудулгаларынга албан-дужаалдыг кижилериниң киржип турарының дугайында чогуур органнар боттуг түңнелди кылыр ужурлуг, хээли-хөлези алышкынарының дыка хөй таварылгалары биллинмес (чажыт) бооп турар.

Эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың албан-дужаалдыг кижилериниң албан-дужаал байдалын ажыглап алгаш, коммерция болгаш хуу-даа фирмаларга таварымчалыг байдалдарны билип алырынга киржип турарының дугайында түңнелдерни кылып арганы берип турар медээлер бар бооп турар. Ынчаңгаш оларны чамдыктарының талазы-биле кеземче херектерин оттурган болгаш истелге ажылдары чоорун турар. «Тыва кобальт» комбинатты хоойлу-дурум ёзугаар эвес хаттаны, оон эт-хөренгини оорлап-үптээни, кууне болгаш муниципалитет будүүрүлгелерин, чурттарга чеплерин хуулжудулганы дугайында хоойлужудулганы каржызы-биле үрээни, банк сагылга-чүрүмүн, үндүрүг хоойлужудулгазын үрээр чорук, күүрүне акша-хөренгизин самыглап-саарары прокурор хайгаралынга шыңгыы алтынар ужурлуг.

Дыка хөй будүүрүлгелериниң болгаш организацияларның чамдык удуртукчулары ведомстволар эргелеп-башкарылгазының сулаан мунчаанын, күш-ажылны, коллективтериниң болгаш чер-чер эрге-чагырганың контроль-хынаалга согун ажылап алгаш, 1989-1991 чылдарда он-он миллион рубльдин күүрүне болгаш коллективтиг эт-хөренгизин садып-саарын каапкан бооп турар. Шуулмактын мөөн ажыл-агый пунктузунан Баттазын суулаан, СССР-ниң 50 ыдыы аттыг совхозтан болгаш Каа-Хем районун ажыл-агый-арынан дыка чиик өөрөөр-биле хөй саныг техниканы Саян артынче аппаргаи бооп турар.

№ 2 автобаза Минусинскиниң «Гранит» дээр кооперативинче солужулга деп чылдагаанда кожулуг деп «КамАЗ»-ты, Абаканның «Соболь» биче бизнес-кезиннинге — кожулуг «МАЗ»-ты, ийи «КамАЗ» кожулгаларын садып алган болган. Сөөлгү ийи чылдың иштинде «Кызыл» ТБ-нин пожарлыг Мотинин дужаалдарын ёзугаар болгаш «Кызыл» агрофирманың талазы-биле 19 саныг автомашиналарны, трактолларны болгаш өске-даа техниканы бараа-бергеи дыка саксаа, оон иштинде Мотинге «Т-25» трактору 264 рубль-биле, бухгалтер Пастуховага «МТЗ-80»-ни кол инженер Валевке — «Москвич» автомобильди, механик-ряд начальниги Тарточаковка — «МТЗ-82»-ни садыпкан дээш, оон-даа ыыаң. Оон-биле кады саттынган автомобильдерден, «КамАЗ»-тардан, тракторлардан будүүрүлге черинин кассазынга акша ыыдыгаа чедир кирбээн бооп турар.

Бөгүнгү рынок өртектерининге дениээрге, хуужуттунган объектилериниң өртек-үнелериниң дыка кудуу бооп турары өлдедир. Чижээ, Кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге кылдыр эде тургусту-нган «Тувабыт» девискээр-будүүрүлге каттыжышкынының коллективи оон эт-хөренгизин чүгле 1 миллион 140 мүн рубль-биле (күштүг бооп турар методиканы ёзугаар эт-хөренги өртээ-биле) садып алган бооп турар. Садып алган эт-хөренгинин составында ангы-ангы марканың 43 автомобильдери, оларның аразында 1990-1991 чылдарда садып алганнары база бар. Ол ышкаш аңаа 4 автогараж, ийи каът администрация бажыны, өске-даа эт-хөренги кирип турар. Моон алгаш көөрге, бөгүнгү рынок өртээн ёзугаар чүгле чаңгыс эргижирээн автомашинаны садыптар болза, садып алдынган эт-хөренгинин бүгү-ле өртээ-дедир эгиттинип болур-дур.

Ол ышкаш Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем районнар администрацияларының эт-хөренги эргелелинин комитеттери объектилерни даа кудуу өртектер-биле хуужудуп турар.

Дыка нарын социал-экономиктиг байдалга таваржып турар улус-чон хереглеп пыногунуң талазы-биле албан-дужаалды соора ажыглаар чоруктун көвүдеп турарын онаа дуваңнаанын-биле көөрүп турар. Организастыг эвес дээр садыглаашкынга саттынган барааннарның хөй кезиннинге күүрүнеин садыг четкизиче улуг-улуг белүктер-биле киир саттынын турары чажыт эвес болгай. Ол ышкаш гуманитарлыг дузаламчы шугуму-биле келген чамдык продуктуларны, эм-таңнарны улуг өртек-биле сайгарып турган таварылгалар турган, ынчалза-даа ындыг чорукту чогуур үеринде эдип, соксаткан болгай.

Берге айтырыгларның биреэзи —үндүрүг онаашкынындан дорт ойталаары болгаш орулгаларны чажывары бооп турар. Ындыг чорук чүгле бюджетти кошкадыр эвес, харын база организастыг кем-херек үүлгедишкиннериниге сан-хөө деткимчезин тургузур турар. Оны илеведип, чок кылыры — күүрүнеин үндүрүг инспекциязының болгаш эрткен чылын оон чаныда тургустунган үндүрүг истелгезинин эргеделинин чүгүлү сорулгазы бооп турар. Оларның дыңнадып турарын ёзугаар эмырга, дыка хөй юридиктиг эргелиглер болгаш түс-түс кижилер-даа, ылангыя биче будүүрүлгелер болгаш кооперативтер отчёттарынга үндүрүг онаар үнезинин бүгү, арганар-биле эвээжедирин орааллажып азы бухгалтер саналгазын өөгеэр кылбайн турарлар. Үндүрүг хоойлужудулгазының негелделерин хажыктан 27 кооперативти дилеп тываның хемчеглерин ап чорудуп турар.

Экономиктиг ажыл-чорудулганы чедишкиниг чорударынга хээли алыр чоруктун хоразының дугайында республиканың Айыл чок чорук министерствозунга кирип турар медээлер хереченлеп турар. Ийы-бурбу кажар оптуг кижилер болгаш чазый-чилби дужуметтер экономиктиг реформаларны чорударында бергелерни ажыглап алгаш, күүрүнеин болгаш ниитиледдиг эрге-ажыктарынга хоралыг каража-когаалдарны челирбишаан, бажын ажыр байыырының бүгү арганарын ажыглап турарлар.

Республиканың байдалдарында хээли-хөлези алыр чоруктун эн-не кескү имдемдектери материалдыг үнелиг чүүлдерни хуваарыдаан, чиг эт тывыжындан, садыгдан, чээли-банк системазындан көстүп турар.

Чазак хуралынга тодаргай сорулгаже угланган чээлилерни хуваарының талазы-биле негелдени каржызы-биле үрээр чоруктарның фактыларын шыңгызы-биле чугаалажып көргеи.

Кээп турар материалдар ол ышкаш кем-буруулуг белүктеринин национал аймак-сөөк айы-биле холгаарлаар черлерин дугуржүп аары-биле тургустунып турарының чамдык чижектериниң дугайын база хереченлеп турар. Ол банк системазында элээн хөй кажарлаашкынларга, наркотиктерни сайгарарының рынокунга, республикадан өлүктү, сыын мыйзын, хая чугун, тоорту хиинин болгаш өске-даа эн үнелиг хөй аныыр продукциязын үндүрүп саарын турарынга хамааржыр. Олар организастыг чедип келгеш, ол бүгүнү алгаш чорун турар. Айыттынган белүктер ХКД-нин иштинде девискээлер эразында калбак харылзаалардыг болгаш оларның даштыны-биле харылзаа тударынче чуткун турарының дугайында дыңнадыглар бар. Чүге дээрге Тываның девискээлинин олар хамыктын мурнунда өске чурттар-биле кызыгаарлажып турарын болгаш республиканың үндезин чурттакчыларының Моолдун хамаатыларыбыле доктаамал харылзаалыг бооп турарын барымдаалап көрүп, ажыглап турарлар.

Республиканың Чазаа 1993 чылдың март 5-те «Күүрүне кызыгаарының чурумун болганындан, ону хереккe албайн, санал-оналын, бодалын, күзелин илеретпейн турар. «Төгерик стол» эрттиргеш, ол дугайында тода тайылбырны солуун дамчыштыр бээр бодап турар бис. Оон бетинде камгалалдыг медицина дугайында каш сөстен чугаалап көрүнсем?

— Бюджет-камгалалдыг медицинаже кирериниче белеткел ажылдары чоруп турар. Ол дугайында шиитпирни Чазак хүлээп аптарга-ла, чаа ёзу-биле ажылдап эгелээр бис. Үлетпүр будүүрүлге, албан черлери, организациялар, ажыл-агый бүрүзү-биле камгалалдыг медицина талазы-биле тайылбыр ажылын чорудар, керээ чарар апаар. Эмчилериниң күш-ажылының төлевириниң 3,4 хуузун үлетпүр будүүрүлгелер, албан черлери төлээр. Чамдык будүүрүлге черлериниден дадыырны тыртып эгелээн. Ол амдыызында чыгып чыдар. Ол акша-хөренгини, камгалалдыг медицинаже кире бергеш, эмнелгелерге ажыглаар.

Камгалалдыг медицинаның ажыктыы: эмнелгелериниң, эмчилериниң кылган ажылы өртээн көргүзүп эккээр. Эмнеткени дээш төлевир кестүп кээр. Оортан удурдедир санажылгалар болур, бирээде ол. Ийиде, бо арга чонуун сонуулгалын камгалаар. Эмчи бүрүзүнүң аарыг кижини эмнеп турарының шынарын экономиктиг контроль доктаамал хынап турар. Бир эвес эмчи частырыг кылынкан болза, ону тып эккээр. Аарыг кижилерге эмчинин, эмнелге ажылдакчызының, ажылчының хамаарылгазы база эки талаже өскерлир.

Чедир шиитпирлээр ажылдар, дүрбүжүүшкүннер турун кээп албан. Бо чылдың үшкү кварталындан эгелеп ыыгаар ажылдап эгелээр-даа болзувусса, 5-6, 10-даа чыл дургузунда дүрбүжүүшкүннер турар-дыр ийин.

— Борис Кожун-оолович, сөөлгү айтырыг: дээди эртемниг эмчилер белеткеп берип турар институттар-биле харылзаа кандыгыл? Анаа немей Тываның калык камгалалының материал-техниктиг баазазының дугайын база сонуургап олур мен.

— Март 20-ден соңгаар Томскинин, Кемеровонуң, Иркутскинин, Барнаулдун, Красноярскинин медицина институттарынче төлөөлер чорудар ужурлуг. Ол институттар-биле чугаа болур. Институттар төлевир негээр болза, төлээр апаар.

Эмнелгелериниң материал-техниктиг базазы багай. Акша-төөрик чедишпезинден дериг-херекселдер немей саттынмайн турар. Ынчалза-даа Тываның калык камгалалында буурап баткан чүве чок. 1991 чылга деңнээрге, эрткен чылын көргүзүүлериве чүгээртээн-даа болза, өске крайларга, областарга, республикаларга деңнээр арга чок. Оларның деңнелинге чедер дээш ам-даа дилээшкиниг, чогаадыкчы ажылдаар апаар.

Республика эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга ажылдаар микрохирургияны тургузуп тур бис. Микроскоптарны эккелген, специалистерни өөредип алган бис. Бир эвес кижиниң салаазы үзе шаптына берген дижик, азы кулаа-даа үстү берген болгайла. Ындыг органнарны, бир эвес хуусаазы-ла эрте бербээн болза, орнунга дедир чыпшын даарап, улап турган, эмнээр арга бар.

Тудуглар талазы-биле дыка берге-деп тур бис. Чылдагааны база-ла акшаландырыышкында. Хоорайда тудуглар мүн-не чүгээр-дир. Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң, терапияның, диш поликлиниказының тудуглары элээн шуудаан. А хоорай төвүнде төп аптека тудуу шуут турупкан. Оп бо чылын база бобас. Сан-төө ямызы акша бээр болза, тудуг болур, бербес болза, тудуг турар.

Түңнелинде чугаалаксаанам: кижи кадыкшылды акша-биле-даа садып ап, эм-биле-даа орнап болбас чүве болганда, кадыкшыл чүгле кижиниң болуудан хамааржыр дээрзин Тываның чонунга сагындырдым. Чемненип, дыштанып, ажылдап билир херек.

Айтырыгларга харыылаары-пар дээш четтирдим, Борис Кожун-оолович.

Интервьюну Валентина САТ алган.

КОЖАОЛУРА, АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫЫЛ

КАДЫКШЫЛДЫ САДЫП АП, ОРНАП БОЛБАС

Камгалалдыг медицина (страховая) талазы-биле республикада үү кылдыып турарыл дээрзиниң дугайын көдээде ажылдап, чурттап турарлар хамаанчок, хоорай чурттакчылары безин орта-ла билбейн турар. Черле ынчаш, кадык камгалалында кандыг чаа, солун үүлдер кылдыып турарыл, бурунгаар чүткүл, көрүш бар бе азы «таптаашкын» чылдарында дег, чиндиреп олурбушаан бис бе? Камгалалдыг медицинаже кирериче белеткел кадрлар айтырыы дээн ышкаш чугула айтырыгларга харыы ап, оларны номчукчуларга соонуургадыры-биле Тыва Республиканың кадык камгалап сайыды Б. К. Күдеректен каш айтырыглар салган мен.

— Сайыт албан-дужаалга ажылдай бергениңер соон дарый Силерлен интервью алган мен. Оон баар эвээн үе эрте берди. Бо үенян дүргүзүнда ажылыкар уг-шиинде кандыг оскерилгелер, Тываның калык камгалалында кандыг чаартылгалар болчук ирги, Борис Кожун-оолович?

— Эрткен чылдың майган бээр бо хүннерге чедир албан-дужаалымга он эй ажылдап тур мен. Бо үенян дүргүзүнда калык камгалалында ниити байдалды билип, хөгүп алыы, нуу хереглин, чүге кол даныза ужуп дээрзин билип тур мен. Ийе, чаа үүлдер бар. Чижээ-дээрге, эртем ажылдары кылып, белеткээр сорулга-биле хөй аныыдаалыг лаборатория ажыдар бодап турар бис. Анаа белеткел ажылдарынга, лабораторияның ажылының телевиделин тургусчуп кылчырынга Томскиниң генетика институдундан эртемденнер, Новосибирскиниң эртем-шинчилел институдунуң курортология директору, Томскиниң эртем төвүнүң удуртукчузу Эртемнер академиязының Сибирь салбырының ажылдакчылары шелкебеп киришкеп барыдыр. Медицина талазы-биле Тывага эртем ажылын сайыр, радио сонуулгалын ажылыыстың телевиделинге хамаарыш, тыва Чазак шиитпирин үүлээн алган чүве. Ам ол ёзугаар ажылдап киритериве артган.

Ол ышкаш эмнелге генетиктиг (медико-генетическая) консультация ажыдарының талазы-биле ажылды база эгелеп алдывыс. Тываның чонунуң генетиктиг (үксаа салгаан), укызыгуун дамчаан аарыгларын, четпес-дудуу болуп төрүттүпеп чорунун өөренгө, ындыг үүлдерни болдурбас дээш ажылдаар дээн сорулга-дыр ийин. Амгы үеде чаш уругларның өлүп хораан чоруу район бүрүзүнде хөй болуп артпышаан. Оон чылдагаанларын тодарадып билип алыры чугула апаргаи. Тыва уругларның организмин микробтарга улуг күш чок бооп бар чыдар. Ийи, үш салгаа эртерге-ле, тыва кижиниң организминиң кошкап, кадыкшылының сула апаар чылдагаанын билип алыры биске бирги чергеге турар ужурлуг. Амдыызында ындыг консультация кабинетин ажыдып албаан-даа болзувусса, көнүр үеде ажыттынар тускай кабинетке ажылдаар специалистерни өөредип чорудуп, белеткеп ап тур бис. Бо айтырыгга хамаарыштыр Томскиниң генетика институдунуң эртемденнери биске эки суме каткан. Бистиң аарыг улузувус ол институтка эмнедир арганы болуп.

Эртем-биле холбашкан бистиң ажылдарывыска ЭА-ның Сибирь салбырының президиум кежигүнү академик К. Р. Седов улуг дуза көргүзүп, бисти деткип, арга-сумени берген.

Ажылывыстың чаа уг-шиин амдыызында болза-дыр.

— Шаанда биске соңгаартан орус дылдыг, дээди эртемниг эмчилер хөй кээп турду ийин. Ам болаарымга, ол агым чоорту сыытаза-сыыгаза, ам мынай сайында келди ышкам. Тодаргайзарга, кадрлар айтырыын ынчаар элдээртип олурарым ол-дур ийин, Борис Кожун-оолович?

— Бо айтырыг чыл-чылыбиле берге байдалга турун келди. Маная шаандакыда дег, кыйгырыглар-даа хей-дир: ажылдазын дээн черин каапкан келген азы бодунун турааан черинге барып ажылдай бергени дээш сагындырыг, донгулда-даа бээрге, түңнел чок. Айтыышкын дыңнаваан дээш, эмчи кижиниң дипломун хавырар эрге бисте чок.

1990 чылдан эгелеп орус дылдыг эмчилериниң Тываже келбестей бергеи чылдагааны билдингир-ле болгай. Мурнунда чылдарда бир көөрде чүс хире эмчи кээп турду, ам оон чартыы-даа четпес. Дээди эртемниг дыка хөй эмчилер кежүп чоруй бардылар. Кезеп эмчилер, гинекологтар, педиатрлар, стоматологтар чедишпес. Узкие специалисты дээривис, түскай эртемниг дээди-даа, ортумак-даа звеноның эмчилери чедишпес.

Бодувустуң-на өөредип чоруткан доозукчу эмчилеривис келгеш, ырак-узак районнарже чорударга, бажын каккан инек дег, ыыашпас, көдээ үнер хөнү чок. Ынна база чылдагаан бар болбайн аан: бажын айтырыы бир кол чылдак. Чаңгыс бот, аныяк кыс эмчи-дир. Ол черде таныып, билир улузу чок кижи, чаа черге баргаш, чаасканы чурттаар апаар. Амгы үеде аныяк кижиге чаасканы чурттаары берге. Ынчангаш уруглар корган. Ам канчаарыл? Маная бир хепке куткан ышкаш эвес шиитпир хорек деп бодап турар мен. Бирээде, кылыг-кызыгаар, ырак районнарже эмчилерни контракт ёзугаар улуг шалыңга чорударын шенээр, удуртукчулары аныяк специалиске бугу тала-биле дузалаазын. «Эмчинер чоруур деп барды...» — дээш, ямыже долгаар даргалар болгай. Ынчанмазын, «...чоруур болза чоруй барзын, могаттынган бодун шовун...» дээн сеткилбиле тайбын олуруп кагбазынар. Көдээге специалистерни арттырып алыр дээш, түс чоннуң удуртукчулары боттарындан-даа, специалистен-даа негелделиг болзун. Ийиде, орус дылдыг чурттакчылар хөй районнарже контракт ёзугаар Саян артындан эмчилер дилээр, чалаар бодап тур бис.

— Камгалалдыг медицина дугайын чон шоолуг-ла билбес болганындан, ону хереккe албайн, санал-оналын, бодалын, күзелин илеретпейн турар. «Төгерик стол» эрттиргеш, ол дугайында тода тайылбырны солуун дамчыштыр бээр бодап турар бис. Оон бетинде камгалалдыг медицина дугайында каш сөстен чугаалап көрүнсем?

— Бюджет-камгалалдыг медицинаже кирериниче белеткел ажылдары чоруп турар. Ол дугайында шиитпирни Чазак хүлээп аптарга-ла, чаа ёзу-биле ажылдап эгелээр бис. Үлетпүр будүүрүлге, албан черлери, организациялар, ажыл-агый бүрүзү-биле камгалалдыг медицина талазы-биле тайылбыр ажылын чорудар, керээ чарар апаар. Эмчилериниң күш-ажылының төлевириниң 3,4 хуузун үлетпүр будүүрүлгелер, албан черлери төлээр. Чамдык будүүрүлге черлериниден дадыырны тыртып эгелээн. Ол амдыызында чыгып чыдар. Ол акша-хөренгини, камгалалдыг медицинаже кире бергеш, эмнелгелерге ажыглаар.

Камгалалдыг медицинаның ажыктыы: эмнелгелериниң, эмчилериниң кылган ажылы өртээн көргүзүп эккээр. Эмнеткени дээш төлевир кестүп кээр. Оортан удурдедир санажылгалар болур, бирээде ол. Ийиде, бо арга чонуун сонуулгалын камгалаар. Эмчи бүрүзүнүң аарыг кижини эмнеп турарының шынарын экономиктиг контроль доктаамал хынап турар. Бир эвес эмчи частырыг кылынкан болза, ону тып эккээр. Аарыг кижилерге эмчинин, эмнелге ажылдакчызының, ажылчының хамаарылгазы база эки талаже өскерлир.

Чедир шиитпирлээр ажылдар, дүрбүжүүшкүннер турун кээп албан. Бо чылдың үшкү кварталындан эгелеп ыыгаар ажылдап эгелээр-даа болзувусса, 5-6, 10-даа чыл дургузунда дүрбүжүүшкүннер турар-дыр ийин.

— Борис Кожун-оолович, сөөлгү айтырыг: дээди эртемниг эмчилер белеткеп берип турар институттар-биле харылзаа кандыгыл? Анаа немей Тываның калык камгалалының материал-техниктиг баазазының дугайын база сонуургап олур мен.

— Март 20-ден соңгаар Томскиниң, Кемеровонуң, Иркутскиниң, Барнаулдун, Красноярскиниң медицина институттарынче төлөөлер чорудар ужурлуг. Ол институттар-биле чугаа болур. Институттар төлевир негээр болза, төлээр апаар.

Эмнелгелериниң материал-техниктиг базазы багай. Акша-төөрик чедишпезинден дериг-херекселдер немей саттынмайн турар. Ынчалза-даа Тываның калык камгалалында буурап баткан чүве чок. 1991 чылга деңнээрге, эрткен чылын көргүзүүлериве чүгээртээн-даа болза, өске крайларга, областарга, республикаларга деңнээр арга чок. Оларның деңнелинге чедер дээш ам-даа дилээшкиниг, чогаадыкчы ажылдаар апаар.

Республика эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга ажылдаар микрохирургияны тургузуп тур бис. Микроскоптарны эккелген, специалистерни өөредип алган бис. Бир эвес кижиниң салаазы үзе шаптына берген дижик, азы кулаа-даа үстү берген болгайла. Ындыг органнарны, бир эвес хуусаазы-ла эрте бербээн болза, орнунга дедир чыпшын даарап, улап турган, эмнээр арга бар.

Тудуглар талазы-биле дыка берге-деп тур бис. Чылдагааны база-ла акшаландырыышкында. Хоорайда тудуглар мүн-не чүгээр-дир. Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң, терапияның, диш поликлиниказының тудуглары элээн шуудаан. А хоорай төвүнде төп аптека тудуу шуут турупкан. Оп бо чылын база бобас. Сан-төө ямызы акша бээр болза, тудуг болур, бербес болза, тудуг турар.

Түңнелинде чугаалаксаанам: кижи кадыкшылды акша-биле-даа садып ап, эм-биле-даа орнап болбас чүве болганда, кадыкшыл чүгле кижиниң болуудан хамааржыр дээрзин Тываның чонунга сагындырдым. Чемненип, дыштанып, ажылдап билир херек.

Айтырыгларга харыылаары-пар дээш четтирдим, Борис Кожун-оолович.

Интервьюну Валентина САТ алган.

Кожаолура, ажыы-биле чугаалажыыл

Кем-херек үүлгедишкиннериниң ажыглаанындан

Ынчалза-даа Тыва Республиканың кызыгаар чанында районнарынга корум-чуруумну быжыглаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алгаш, ында кызыгаар чанында районнарга корум-чуруумну быжыглаарының, кызыгаар дамчыштыр бараан-сараанны оор ёзу-биле будүү эрттирер чорук-биле демиселли күштелдиреринин талазы-биле хемчеглерни айыткан. Анаа холбаштыр Тываның кызыгаар эрттирилгезиниң каайлы чери (Сувандин) даштыкы экономиктиг харылзааларының киржикчилериниң барааннарны үндүр болгаш киир-даа сөөртүрүнге, транспорт аймаан эрттирериниге болгаш кызыгаар каайлызын алырынга контрольду күштелдирер ужурлуг. Ол албан черин ак сеткилдиг, харыысалгалыг, шынгыы негелделиг кадрлар-биле четчеленнче, эргежок чугула таварылгада каайлы албанының составын чаартырынче киче-эннейин салыр.

Маңаа бөгүнге чедир республиканың бюджединче оон чаңгыс-даа көпеектин кирбээнин чугаалаар херек.

Бөгүн кем-херек үүлгедишкиннери-биле демисел болза хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарның улуг ажыл-чорудулгазының бир кезин, корум-чуруум камгалаар органнарын, бүгү деңнелдиң удуртукчуларының эн чугула сорулгазы бооп турар. Республикада кем-херек үүлгедишкининиң дыка нарыдаан чоруу күрүне органнарының, күрүне эвес структураларның, хөй-ниити организацияларының бүгү күштерин болгаш арганарын долузу-биле ажыглаарын негеп турар.

Хамыктың мурнунда бүгү корум-чуруум камгалаар органнарының: прокуратураның, Иштики херектер министерствозунуң болгаш Айыл чок чорук министерствозунуң ажылының тудуш холбаалыг программазы эргежок чугула бооп турар. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагырганар даргаларындан, министерстволар, ведомстволар, хөй-ниити организациялары болгаш массалыг информация чепсектериниңдеи боттарының сорулгаларын болгаш херек кырында боттандырып чорудар ажылдарын тодаргайы-биле көрүп билирин негеттинин турар.

Районнарның, хоорайларының болгаш көдээниң-даа чагырганары чер-черге шиитпирлиг хемчеглерни эп чорудар, олар боттары ак сеткилдиг, мораль талазы-биле арыг, ажыл-херээнге бердинген кижилер болуур ужурлуг.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 55 (15029) 1993 чылдың март 25, четверг

Солунга ат салган шагы 22.35. Садар өртээ 4 рубль.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ Россияның хамаатыларынга 1993 чылдың март 20-де кыйгырыы-биле холбашкан ооң хөделиишкиннериниң болгаш шиитпирлериниң Россия Федерациязының Конституциязынга дүгжүрүнүң азы дүүшпезиниң дугайында

Россия Федерациязының Конституция судунуң ТҮҢНЕЛИ

1993 чылдың март 23-те, Москва хоорай.

Россия Федерациязының Конституция судунун даргазы В. Д. Зорькин, даргазының оралакчызы Н. В. Витрук, секретары Ю. Д. Рудкин, судьялары Э. М. Аметистов, Н. Т. Ведерников, Г. А. Гаджиев, В. О. Лучин, Т. Г. Моршакова, В. И. Олейник, Н. В. Селезнев, О. И. Тиунов, Б. С. Эбзеев составтыг Россия Федерациязының Конституция суду.

Россия Федерациязының Президентизинин 1993 чылдың март 20-де Россияның хамаатыларынга кыйгырыыбиле холбашкан ооң хөделиишкиннерин болгаш шиитпирлерин суд хуралынга чугаалажып көрген.

Конституция судунуң судьялары Г. А. Гаджиевтин болгаш В. О. Лучининиң бижимел саналдары, а ол ышкаш Россия Федерациязының Дээди Соведениң негелдези Россия Федерациязының Конституция судунуң дугайында Хоойлунуң 75 үүлүнүң бирги кезээнге дүүштүр бо түннелди бээринге чылдагаан болган.

Россия Федерациязының Конституциязының 165 (1) үүлүн, Россия Федерациязының Конституция судунун дугайында Хоойлунуң 1 үүлүнүн ийиги кезээниң 2-ги бөлүүн, дөртү кезээн болгаш 73, 77 үүлдерин удуртулга болдурбушаан, Россия Федерациязының Конституция судунун **тодаргайлаары болза:**

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин 1993 чылдың март 20-де телевидение дамчыштыр үүве чугаалап, Россияның хамаатыларынга кыйгырыг кылган болгаш «эрге-чагырга кризизин ажып эрткиже чедир эргелеп башкарылганын онза чүрүмүн» киирип тургузар дугайында чарлаан. Чүртте байдалды, Россия Федерациязының улус депутаттарының сески (эвлег чок) Съездизинин түннелдерин канчаар көрүп турарын, а ол ышкаш Президент кандыг шиитпирлерни хүлээп алганын азы хүлээп алыр бодап турарының дугайында Россия Федерациязының Президентизи ол кыйгырыынга дыңнаткан.

Чүрттүн салым-чолу дээш, Россия Федерациязының чангыс эвин база бүдүн-бүрүн чоруун, националдар аразының чөпшээрежилгезин хевээр арттырып камгалаар дээш Президентинин кыйгырыгда сеткил дүвүрээшкинин Конституция суду үлежип турар. Кыйгырыгда салдынган дараазында сорулгаларны Конституция суду деткип турар: эрге-чагырга кризизин ажып эртер, политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны, үндезин чаартылгаларны уламылаар, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын бүрүү-биле сагыырын, массалыг информацияның хостуун магадылаар, хөй-ниитиниң корум-чүрүмүн хандырар, чоннуң социал камгалалын күштелдирер, акша үнезинин кудулаашкынынга болгаш хөөли алырбээр чорукка удур демиселди дыңзыдар талазы-биле хемчегларын боттандырар.

Россияның конституциялыг тургузуунун, хамыктың мурнунда чоннун эрге-чагырганың, федерализмнин, эрге-чагыргаларны аңгылаарының үндезиннерни сагыырын хандырар, Федеративтиг керээге чигези-биле дүүштүр ажылдаар дугайында Президентинин илергейлээни чүткүлге Конституция суду каттыжып турар. Россия Федерациязында конституциялыг хоойлу-дүрүмнүн байдалының дугайында улус депутаттарының сески Съездизинге болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединге Конституция судунун илеткел бижиннде ол дугайында демдеглээн. Конституция суду эрге-чагырганың аңгыланчак болуруның принцивинин хажыттынганына, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның удур туржуушкунуига шынгыы дүвүрелди илергейлеп, эрге-чагырга кризизинден үнериниң конституциялыг арга-хевирлерин дилээринче кыйгыыр тур. Конституция судунун чоруткан түннелинде айытканы болза, байдал Россия Федерациязының харыылап көөрү кандыг-даа айтырыгны улус депутаттарының Съездизинин бодунга ап, сайгарып көөр база ол талазы-биле шиитпир хүлээп алыр эргезинин дугайында Конституцияның 104 үүлүнүң ийиги кезээн чангыс талалыг тайылбырлап турарындан чарыдап турар. Ындыг байдал Дээди Советтин бүрүн эргелериниң дугайында Конституцияның 109 үүлүнүн бирги кезээнин 26-гы пунктузунга база хамааржыр. Айыттынган конституциялыг нормаларны, ында демдеглээни дег, эрге-чагырганың аңгыланыышкынының принцивин магадылап турар Конституцияның 1, 3, 72, 81 (1)—81 (5) үүлдери болгаш өске-даа үүлдери-биле харылзаалыг холбаштыр көөр ужурлуг.

«Президентинин кыйгырыында айыттынган сорулгалар Россия Федерациязының күштүг бооп турар Конституциязынга дүүштүр үүнүп турар. Ооң-биле чергелештир ол сорулгаларны чедип алырынче угланган Президентиниң чамдык хөделиишкиннерин болгаш шиитпирлерин оларның, Россия Федерациязының Конституцияга дүгжүр-дүүшпезиниң талазы-биле Конституция судунга хынап көөрү негеттиниң турар».

Президент бодунуң хүлээп алган шиитпириниң дугайында чарлаан, а ол үүл дээрге— ол эрге-чагырга кризизин ажып эрткиже чедир эгелеп башкарылганың онза тускай чүрүмүн тургузар дугайында Чарлыкка ат салган. Россия Федерациязының Конституциязында болгаш хоойлужудулгазында эргелеп башкарылганың онза тускай чүрүмүн киирип болуру көрдүнмээн. Эргелеп башкарылганың онза тускай хевирлерин онзагай нарын байдалдарның үезинде хоойлуда көрдүнген үндезинге болгаш чүрүм-биле киирип болур.

Конститутуг тургузугнуң үндезиннерин сагыырын хандырар талазы-биле бодунун хүлээлгезин Президент кыйгырыга бадыткаан. Ынчалзадаа ооң шилип алган аргалары ол сорулгага көрүшкек бооп турар. Ооң бодап турары-биле хоойлу доктаадыр эрге-чагырганың федералдыг органнары болгаш амгы үеде ажылдап турар депутаттар корпузу-биле кады ажылдажылга болдунмас.

Президент Россияның соңгулдалыг эрге-чагырга органнарының ажылы соксаттынмаан деп бүзүредип турза-даа, ооң-биле кады эрге-чагырганың федералдыг органнарының аразынга оларның харыылаар ужурлуг айтырыларының Конституция ёзугаар доктааттынган аңгылаашкынын өскерткениниң дугайында чарлаан.

Президентинин чарлыктарын болгаш айтышкыннарын база Чазактың доктаалдарын күш чок болдурар болгаш түр соксадыр дугайында кандыгдаа органнарның база албан-дужаалдыг кижилерниң шиитпирлери юридиктиг күш чок болур дугайында Президентинин медеглели дээрге соңгулдалыг болгаш суд эрге-чагырганың бүрүн эргелерин кызыгаарлааны ол-дур. Ол негелде боттанып болза, Россия Федерациязының Дээди Соведи бодунун контрольдаар ужурлуг хүлээлгелериниң чагдык кезиин, а Конституция суду— конституцтуг тургузугну камгалаарының талазы-биле бүрүн эргелериниң кезик-чамдыызын боттандырып шыдавас. Хоойлуларның дээди күштүг болурунун дугайында Конституцияның доктааткан чүүлүнден өскертеп, Президентиниң чарлыктарының кол болурунга ындыг чүүл чедирер, ооң түннелинде Россияның Дээди Соведениң хоойлужудулга таарыштырылгазының чаңгыс эптиг чоруун хандырар талазы-биле бүрүн эргелери кызыгаарлаттынар. Ажыы-биле алырга, эрге-чагырганы аңгылаарының принцивиниң хажыттынганы ол болур.

Президент кыйгырыынга 1993 чылдың апрель 25-те Россия Федерациязының Президентизинге болгаш оралакчы президентизинге бүзүрел дугайында соңгулдалар эрттирер дугайында бодунун шиитпирин чарлаан. Президентиниң күзел турары бадылаашкынны доктаадып каап болур. Ынчалза-даа Президентинге бүзүрел дугайында шиитпириниң илередии күрүне эрге-чагырганың өске органнарын чайлатканы ол болбас ужурлуг. Ындыг болганда, чүртту кым удуртурул — Президент азы улус депутаттарының Съездизи бе дээрзиниң дугайында айтырыгны бадылаашкын шиитпирлээр дугайында үүл болдунмас үүл-дүр.

Президентиге болгаш оралакчы президентиге бүзүрел дугайында, Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелиниң, Федерация парламентизиниң соңгулдаларының дугайында Хоойлунун төлевилелиниң дугайында бадылаашкынларны хары угда эрттирерин Президент бодап турар. Адатынган хоойлулар төлевилелдерин Президентиниң бүгү чоннун бадылаашкынынче үндүргени Россия Федерациязының 5 үүлүнге, 104 үүлүнүн бешки кезээнге болгаш Россия Федерациязының Референдум дугайында Хоойлузунга чөрүшкек бооп турар.

Оон бүгү чоннун бадылаашкынынче үндүргени Конституция төлевилели болгаш Соңгулдалар дугайында Хоойлу төлевилели, бир эвес чон Президентини база оралакчы президентини деткиир болза, күштүг апаар деп, Президент шиитпирлээн. Ооң-биле Россияның хамаатылары үш тускай айтырыгга үгле чангыс: «Ийе» азы «Чок» деп харыы бээр ужурга кээрлер. Ындыг чорук хамаатыларның боттарының үзел-бодалдарын хостуу-биле илередир чоруун кызыгаардап, Россия Федерациязының Референдум дугайында Хоойлузунун 28 үүлүнге чөрүшкек бооп турар, ында ангы-аңгы шиитпирлериниң төлевилелдериниң талазы-биле бүгү чоннун референдумун эрттирер апарза, шупту төлевилелдер дээш ангы-ангы, бот-боттарындан кандыг-даа хамаарылга чок бадылаар деп айыттынган.

Эргелеп башкарылганың онза чүрүмүн киирери дээргеле Россия Федерациязы-биле федерация кежигүннериниң аразынга харыылаар ужурлуг үүлдериниң болгаш бүрүн эргелериниң Федерация керээзи-биле доктаатты нган аңгылаашкынын хажытканы ол болур.

Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырганың болгаш чазактарының баштыңнары Россияның Президентизинге база Чазаанга отчет бээр хүлээлгелиг, а оларның бүрүн эргелери «Россия Федерациязының Президентизинин шиитпири чокка соксаттынмас» дугайында Президентинин шиитпири — федерацияның субъектилериниң харыылаар ужурлуг айтырыларынче шуут-ла көскү холбаарлаашкын бооп турар. Россия Федерациязының Конституциязының 81(53) үүлүнүн үшкү кезээнге, 132 (2) үүлүнге болгаш Федерация керээзинге ол чөрүшкек бооп турар.

Оон аңгыда чагыргалар даргалары оон-биле кады улус депутаттарының чогуур Советтеринге отчет бээр хүлээлгелиг дээрзин база өөренип көөр апаар. Ындыг байдал Россия Федерациязының Конституциязының 136 (4) үүлүүнде болгаш Россия Федерациязының «Улус депутаттарының край, область Совединин болгаш край, область чагыргазының дугайында» Хоойлузунун 35 үүлүнде айыттынган.

Федерация керээзин чарып тура, Россия Федерациязының бүгү субъектилери харыылаар ужурлуг үүлдерни болгаш бүрүн эргелерни Керээ-биле доктаатканын кайы-бир чангыс тала өскертип болбас болгаш Россия Федерациязының составында республикалар, край, областар, Россия Федерациязының өске-даа субъектилери-биле чөпшээрежилге ёзугаар өскертип болур дугайында дугурушкан. Президентинин шиитпири Федерация керээзин чангыс таланын өскерткени ол бооп турар, ындыг чорук Россия Федерациязының бүдүн-бүрүн чоруунга боттуг айылды диргеллирип келген.

Айыттынган үүлдерни удуртулга болдургаш, Россия Федерациязының Конституция судунун дугайында Хоойлузунун 165 (1) үүлүн үндезин болдуруп, Конституция суду мындыг түннелге келген:

Россия Федерациязының Президентизиниң Россияның хамаатыларынга 1993 чылдың март 20-де кылган, эрге-чагырганың кризизин ажып эртеринге чедир чуртка эргелеп башкарылганын онза чүрүмүн тургузарының дугайында бүгү чонга чедирген кыйгырыы бодунун үстүнде айыттынган чамдык үүлдеринин талазы-биле Россия Федерациязының Конституциязының 1 үүлүнүн бирги болгаш ийиги кезээнге, 3 үүлүнүн бирги кезээнге, 4 үүлүнүн ийиги кезээнге, 5 үүлүнге, 81 (5) үүлүнүн үшкү кезээнге, 104 үүлүнүн бешки кезээнге, 132 (2), 136 (4) үүлүдеринге ооң-биле кады Федерация керээзинге (керээнин Россия Федерациязының күүнге эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында тускай догуунаан республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга харыылаар ужурлуг үүлдерни база бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында VII үүлүнге) дүүшпейн турар.

Россия Федерациязының Конституция судунун даргазы В. Д. ЗОРЬКИН.

Россия Федерациязының Конституция судунун секретары Ю. Д. РУДКИН.

Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагыргазының эрге-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазының дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагыргазының эрге-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазын бедидер сорулга-биле:

1. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазаанын Даргазы, Россия Федерациязының Президентизинин Администрациязының улуртукчузу Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарын болгаш айтышкыннарын, Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң —Чазаанын доктаалдарын болгаш айтышкыннарын сагып турарын, эрге-дужаалдыг кижилериниң хүлээлгелерин күүседип турарын ийи неделя хуусаада хынаар болгаш чогуур саналдарны киирер.

2. Россия Федерацияның составында республикаларын күүсекчи эрге-чагыргаларының баштыңнары (президентилери) крайларының, областларының, автономнуг областының Москва база Санкт-Петербург хоорайларының чагыргаларының баштыңнары күүсекчи эрге-чагырганың болгаш край, область чагыргазының дугайында» Хоойлузунун 35 үүлүнде айыттынган.

Федерация керээзин чарып тура, Россия Федерациязының бүгү субъектилери харыылаар ужурлуг үүлдерни болгаш бүрүн эргелерни Керээ-биле доктаатканын кайы-бир чангыс тала өскертип болбас болгаш Россия Федерациязының составында республикалар, край, областар, Россия Федерациязының өске-даа субъектилери-биле чөпшээрежилге ёзугаар өскертип болур дугайында дугурушкан. Президентинин шиитпири Федерация керээзин чангыс таланын өскерткени ол бооп турар, ындыг чорук Россия Федерациязының бүдүн-бүрүн чоруунга боттуг айылды диргеллирип келген.

Айыттынган үүлдерни удуртулга болдургаш, Россия Федерациязының Конституция судунун дугайында Хоойлузунун 165 (1) үүлүн үндезин болдуруп, Конституция суду мындыг түннелге келген:

Россия Федерациязының Президентизиниң Россияның хамаатыларынга 1993 чылдың март 20-де кылган, эрге-чагырганың кризизин ажып эртеринге чедир чуртка эргелеп башкарылганын онза чүрүмүн тургузарының дугайында бүгү чонга чедирген кыйгырыы бодунун үстүнде айыттынган чамдык үүлдеринин талазы-биле Россия Федерациязының Конституциязының 1 үүлүнүн бирги болгаш ийиги кезээнге, 3 үүлүнүн бирги кезээнге, 4 үүлүнүн ийиги кезээнге, 5 үүлүнге, 81 (5) үүлүнүн үшкү кезээнге, 104 үүлүнүн бешки кезээнге, 132 (2), 136 (4) үүлүдеринге ооң-биле кады Федерация керээзинге (керээнин Россия Федерациязының күүнге эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында тускай догуунаан республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга харыылаар ужурлуг үүлдерни база бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында VII үүлүнге) дүүшпейн турар.

Россия Федерациязының Конституция судунун даргазы В. Д. ЗОРЬКИН.

Россия Федерациязының Конституция судунун секретары Ю. Д. РУДКИН.

МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯНЫН ХОСТУУН КАМГАЛААР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Массалыг информация чепсектери тергиделдиг болдура бээрин болгаш оларның ажыл-чорудулгазына дүрүм чок холгаарлаашкынны соксадып чайладып сорулга-биле база Россия Федерациязында массалыг информацияның хостуунга илдеп кыжаныышкынны барымдаалап көөбушаан, **доктаадырым болза:**

1. Россияның массалыг информация чепсектери болгаш массалыг информация дамчыдар чепсек-хереклер ооң-биле кады Хоойлунун болгаш көрүнүнин дээди албан-дужаалдыг кижизи болур Президентинин камгалалында турун турар. Кижинин эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылакчызы болур Россия Федерациязының Президентизи хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырганың органнары-биле демнежип алгаш, массалыг информацияның хостуун «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга чигези-биле дүүштүр камгалаарын хандырып турар.

Редакцияларының ажыл-чорудулгазынга холгаарлаашкын дээш, оларның профессионалдыг бот-тускайлан чоруун үреэни, информацияны нептередип дамчыдарынче азы дамчыдарындан ойталаарынче журналистерни албадаары дээш, а ол ышкаш массалыг информацияның хостуун өске-даа хевирлер-биле кызыгаарлап үреэни дээш шыгыы харыысалга дугайында күрүне органнарының болгаш организацияларының, хейниити каттыжышкынының албан-дужаалдыг кижилерин сагындырар.

2. Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу күрүнүнин телевидиокомпанияларын, информация агентилелдерин, ном үндүрер база полиграфия комплекстерин камгалаар талазы-биле эргежок чугула хемчегларын алыр.

3. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чазаа:

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунун чагыгларын ёзугаар чер-черниң солуннарынга, ыныгыы райониар солуннарынга, федералдыг бюджеттен немей акша бээрин бодап бүрүлгаар тодаргайлап айтыр;

телерадио дамчыдылгазынга частоталарны тускайлаарының, полиграфия бүдүүлгелерин ажыларының база ажылдадырының системазын ийи неделя хуусада чүрүмчүдер;

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунун чанында парлалга болгаш массалыг информацияның хостуун камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязының дугайында дүрүмүн бир ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

4. Чарлык оны парлаан тедеп соңгаар күштүг болур.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1993 чылдың март 20.

Тыва Республиканың Дээди Соведениң ээлчег чок он тоску сессиязы

УЛУГ УЖУР-ДУЗАЛЫГ АЙТЫРЫГЛАР

Сессия март 23-те дүүш соонда хуралынга депутат этиказының болгаш депутат этиказының айтырыгларының талазы-биле Мандат комиссиязының ажыл-чорудулгазының дүрүмүнүн төлевилелиниң дугайында айтырыгны чугаалажырын уламылаан. Депутаттар **В. С. Салчак, Б. П. Свинцов, К. Д. Биче-оол** олар санал бергеш, дүрүмнүн төлевилелиниг немелдерни, казылдаланы киирген. Ылаңгыя Б. П. Свинцов депутаттарның сагыыр ужурлуг хоойлузунун төлевилелиниде албан-дужаалдыг кижилерниң сагыыра-чүрүмүнүн талазыбиле үүл киргенин артык деп санааш, ону казыырын саналдаан, ооң-биле депутаттар чөпшээрешкен. Тыва Республиканың улус депутаттарының ажылының, чүрүм-сагылгазының дугайында солуннарга материалдар бижип, интервьюлар берип турган, чүгле шын факт-барымдаалары айтырын К. Д. Биче-оол саналына чугаалаан. «Улуг-Хем» солуннуга депутат Ч. К. Аймр-Санаанын берген интервьюзунга ол таарынмаанын илерткен.

Немелдерни киирип, казылдаларны кылган соонда депутат этиказының болгаш депутат этиказының айтырыгларының талазы-биле Мандат комиссиязының ажыл-чорудулгазының дүрүмүн бадылаар дугайында доктаадды сессия хүлээп алган.

Референдум болгаш соңгулдалар дугайында айтырыгларны чугаалажырынче сессия шилчээн.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы **П. М. Самороковка** сөс берген. Апрель 11-де болур референдумга белеткелдин кайы хире чоруп турарынын дугайында дыңнадыны ол кылган. Ниитизи-биле алырга, белеткел ажылдары чоруп турар. Бюллетеньнерни, протоколдарны типографияга парладып алган, оларны районнарның хөй нуруузунче тарадып чоруткан, артканнарынга удаваа чедирер. Колдуунда үүгле бадылаары арткан деп, чугаалап болурун ол айыткан. Конституция судунун судьяларының соңгулдаларынга белеткел элээн варын байдалдыын ол илеткээн. Республикада тургустунган беш округтун үүгле үүжүнге судьяларның кандидатураларын депшиткен, өскелериниде ол чоруттунмаан. Судьяларның кандидаттары соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип турар. Бюллетеньнерни типографияга парлап эгелеп турган, ону ара соксаткан.

Тыва Республиканың улус депутадының соңгулдаларны чеди округка чорудар, оларның алдызында депутаттарның кандидаттары бүрүктеткен. Чеди-Хөл районга депшиткен депутаттың кандидады бүрүткетпээнин ол дыңнаткан.

Соңгулдаларга чарыгдаар акша-хөренги айтырыы кончуг берге болуп турарын комиссияның даргазы сессияга чугаалаан. Бюллетеньнер, протоколдар парлаткаш, типографияга 603 муң рубльди ТР-нин Дээди Соведи төлеп берген. Чазактын соңгулдаларга чарыгдаар акша-хөренгини мынчага чедир бербээн, чүге дээрге ону тып алырының үндезиннери чок болуп турар. Ниитизи-биле референдум болгаш соңгулдалар эрттиреринге 44 миллион рубльди чарыгдаар.

Оон соонда референдумга болгаш соңгулдаларга хамаарыштыр санал-онал солчулгазынче кирген.

Тыва Республиканың Дээди Совединин комитет даргазы депутат **П. С. Кара-Сал** сөс алгаш, сессияның хүн айтырыында кирип турар, шала сөөлзүредир чугаалажыр ужурлуг турган «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелдер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун төлевилелин ам чугаалажып көөрүн саналдаан. Чүге дээрге ол референдум айтырыыбиле сырый холбаалыг болганы-биле ону баштай шиитпирлеп алыры чугула болу берген. Депутаттар ол саналды деткээн.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Эрге-хоойлу комитединин даргазы депутат Н. А. Ондар ам күүштүг болуп турар Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелерин болгаш немелдернин дугайында Хоойлу төлевилелин Эрге-хоойлу комитеди саналдап киирип турарын дыңнаткаш, ону депутаттарга таныштырган. Конституцияның алдыгы эгезин «Тыва Республика — Россия Федерациязының составында республика» деп өскертирин, Конституцияның 64 болгаш 65 үүлдеринге чаа немелдерни киирген. Ында Тыва Республика Россия Федерациязының составындан үүнүп болур эргелиин, Тыва Республиканың эрге-хоойлу статузун ооң чөпшээрели чокка өскертпезин болгаш өске-даа бот-башкарылгага хамаарышкан чугула айтырыглар киргеи.

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелдер дугайында Хоойлу төлевилелиниг база референдумга хамаарыштыр хөй санныг депутаттар санаа берген. Депутаттар **Д. Б. Шожат, Г. Я. Эпп, В. Ф. Чадамба, Ч. К. Аймр-Санаа, П. С. Кара-Сал, С. К. Күжүгет, Э. Х. Ооржак, А. А. Каадыр-оол, Г. Ч. Ширшин, А. И. Ванжа, Ш. П. Күулар, Б. С. Нурзат, В. Б. Петров** болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Оларның хөй нуруузу ТР-нин Үндезин Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелдер дугайында Хоойлу төлевилелин чүүлдүгзүнүп деткээш, аяа чамдык казылдаларны, немелдерни киргеи. Референдум эрттиреринин дугайында депутаттарның болгаш сессияга чаалаттырган активтин санал-онаалы чаңгыс дай эвес, ангы-ангы бодалдарны илерткен. Ниитизи-биле депутаттарның бодалы-биле алырга, черге хамаарыштыр референдумну эрттирери албан, чоннун үүнүп дыңнаар, ооң-биле сүмележир. Чамдыктары референдумну соңгаарладырын, өскелери апрель 11-де эрттиреринсаналдап турар. Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларын эрттиреринде, Конституция судунун судьяларының соңгулдаларын соңгаарладыр талазы-биле саналдарны депутаттар киргеи.

Референдум болгаш соңгулдалар эрттиреринин дугайында доктаалдың төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** таныштырган. Доктаалдың төлевилелиниде референдумну болгаш соңгулдаларны эрттирери элээн берге байдалда болуп турарын айыткан. Референдумну соңгаарладырын, Конституция судунун судьяларының соңгулдаларын эрттирер азы эрттирбезинин дугайында сүмележип, чугаалажып көөрүн демдеглээн. Референдум болгаш соңгулдалар эрттиреринин дугайында доктаал төлевилелин ажылдап кылыр комиссияны сессия тургускан.

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелдер дугайында Хоойлу төлевилелин доктаатканы-биле сайгарып чугаалашкаш, ону күштүг кылдыр хүлээп алган. Тыва Республиканың амгы күштүг болуп турар Конституциязының 64 үүлүнүн ийиги кезээнге, 5 үүлүнге, 81 (5) үүлүнүн үшкү кезээнге, 104 үүлүнүн бешки кезээнге, 132 (2), 136 (4) үүлүдеринге ооң-биле кады Федерация керээзинге (керээнин Россия Федерациязының күүнге эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында тускай догуунаан республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга харыылаар ужурлуг үүлдерни база бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында VII үүлүнге) дүүшпейн турар.

Россия Федерациязының Конституция судунун даргазы В. Д. ЗОРЬКИН.

Россия Федерациязының Конституция судунун секретары Ю. Д. РУДКИН.

оларның депутат эргезин хевээр арттырар аргадан бээринин дугайында Президент бодалын ында илередип турар.

Дыннадыг соонда бо айтырыг дугайында депутаттар боттарының бодалдарын, саналдарын чугаалаан.

Бир эвес күүсекчи органнарда ажылдап турар улус депутаттарын хевээр арттырыл каар болза, Конституцияга удур болу бээр дээрзинин дугайында депутат **А. В. Марцеха** болгаш өскелер-даа чугаалап турган. Күүсекчи болгаш төлээлекчи органнарын аңгылап турар уеде ол чамдык бергелерге, моондактарга таварыштырар дээрзин база демдеглээннер. «Тыва Республиканың Чазаанын эрге-дужаалдыг кижилери Күрүне секретары, Чазак Даргазының бирги оралакчызы, Чазак Даргазының оралакчылары, министрлер, күрүне комитеттериниң даргалары, эргелелдер, киллистер болгаш өске-даа структураның кезектериниң удуртукчулары, оларның оралакчылары, ол ышкаш судьялар, тус чер чагыргазының даргалары, оон эргелелдер, комитеттер, киллистер удуртукчулары, оларның оралакчылары Тыва Республиканың болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары болбас» деп ТР-нин Үндезин Хоойлузунда айытканын санал берген депутаттар чугаалап турду. Ындыг-даа болза Тыва Республиканың Президентизинин Дээди Советтин Президиумунче чоруткан бижиннаны өөренип көргеш, ону хандыгар саналдарны чамдык депутаттар киргеи. Тус чер чагыргазының даргазы, оларның оралакчылары болгаш өске-даа удуртукчулары ол хаамаарышкан Совединиң улус депутады болбас, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының улус депутады бооп болур деп бодалдарны илереткен депутаттар база бар.

Депутаттар **К. Т. Куулар, К. А. Мон, К. А. Маспыкоол, С. М. Достай** болгаш өскелер-даа боттарының чугаазынга бо айтырыгны кашдаа сессияга чугаалашкаш, кандыг-даа шиитпир үндүрүл падаанын, ам ону үзе шиитпирлээр үезин келгенин айыткан.

Президентинин Дээди Советтин Президиумунче чоруткан бижиннин депутаттар канчаар көрүп турарының талазы-биле бадылаашкынны чоруткан. Депутаттарның хөй нуруузу Тыва Республиканың Президентизинин бодалын деткээн. Ынчангаш күүсекчи органнарда ажылдап турар Тыва Республиканың улус депутаттары бо чыныштың төнчүзүнге чедир ажылдаар болганнар. Дыңгүр дугуржуп чадашкан айтырыг шиитпирлеттинген.

Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Совединге Тыва Республиканың Президентизинин айыткалынын дугайында **Ш. Д. Ооржак** сессияга илеткел кылган. Тыва Республиканың Чазаанын

Республиканың харылзаа даргазы Д. Б. ЧОКСУМНУҢ кичээнгейинге.

СОЛУННАР

АЛБАЙН ТУР БИС

Тожунун Сыстыг-Хем суурнун хөй чурттакчыларының мурнундан бо чагааны бижип ор мен. Суурда чурттап турар пенсионерлеринин-даа дилээ ол чүве. Ам силерниң кичээнгейинерге Сыстыг-Хемнин чону солун, сеткүүл албайн, канчаар хилиничектеп турарывысты бижип көрейн. Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының чагыдып алган солун, сеткүүлү эрткен чылдың октябрь, ноябрь, декабрь айларда эзелеринге четче келбеди.

Бистиң суурда почта салбыры бар. Оон эргелекчизин Салбакай Деспилдей дээр. Ол эргелекчивис суурга доктаамал турбас. Дыннаарывыска Кызыл, Каа-Хем районнарында чоруп тургулаан боор-дур. Бо чылдың ийиги чартыындан эгелеп солун, сеткүүл чагыдып алыр дээн кижилер суурда хөй. Ам дыка хөй кижи чагыдылга чок артывыс. Бодум безин солун чагыдып алыр дээш, почта салбырынга үш удаа четтим. Квитанция чок дээр-дир. Почтавыста чагаа хавы безин чок ийин.

Районнуң харылзаа белдириниң начальниги кижи Сыстыг-Хемче черле ис баспас-тыр. Почтавыс салбырының эргелекчизи Салбакай Деспилдей олбо черлер кезин чоруп турда, почта салбырының от салыр чери донган. Ам черле канчалза экил? Бистин бо айтырывыска харыдан берип көрүңер!

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожунуң Сыстыг-Хем суур.

Кызыл хоорайның харылзаа белдириниң начальниги С. И. КАЛАШНИКОВТУҢ кичээнгейинге.

ЧОННУ ХҮНДҮЛЕП КӨРЗЕ?

Кызыл хоорайның харылзаа белдириниң беш каът бажыныңың кирер аксында телефон өртээ төлээр чер бар. Телефон өртээ төлеп каар дээн чон мында хүннүн-не эндерик турар. Оларның аразында назылап кыраан, инвалид, аскак-бускек, даянгыыштыг, кандыг кижилер чок дээр. Кижи хөй болганда оочурга туруп, манаар апаар.

Ынчалза-даа кижи сагыжынга четпес үүлдү бо-ла эскерер кижи-дир мен. Оочур манап, үр үе иштинде бут кырынга туруп кээриниң бергезин. Кижи олурупку дег сандайлар ол чок. А ында дөрт буттуг узун сандайларда хөйле чечектер тараап, олуртуп каан боор чүве-дир. Ында харын багай үүү боор.

Телефон өртээ төлээр дээш келген кижи телефонунун дугаарын адап берип турда-ла, паспортун эккел дээр-дир. Бир-тээ, бодунуң телефонунун хөлезизин төлеп турар кижи болганда паспортун көргүзүп турган херээ үүл? Харылзаа ажылдакчылары оон өске кылыр ажыл тыппааны ол бе?

Оон аңгыда чондан акша хүлээп ап орар аныяк уругларның үнген-кирген чонга хүндүткел чогун. Оочурлап-оочурлап чеде бээрге, ол кижиже-даа сагыш салбас, телефон-биле бир кижи-биле чугаалашкан олургулаар.

Михаил ЧАМЬЯН.

Март 12-де болган март 17-де үнген «Шын» солуннарга «ТР-ниң Конституция судунуң дугайында» база «ТР-ниң Конституция судунун ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында» хоойлуларны дес-дараалаштыр парлаан. Хоойлу парлаттынганының соон дарый күштүг болуп амыдыралче кирер, ону ажыглаар апаар болгай. Ынчангаш үк хоойлуларга хамаарыштыр тайылбыр бээрин ТР-ниң Дээди Совединиң эргe-хоойлу политиказының комитединиң даргазы Н. А. ОНДАРДАН бистин корреспондентивис дилээн.

— Конституция судун бистиң республикага тургусканының чугулазы чүве болганыл, оон сорулгалары кандыг болурул, Николай Алдын-оолович?

— Конституция судун бистин республикага тургузары амгы үеде негеттинин келген. Оон кол сорулгазы — чер-чурттун Үндезин Хоойлузун камгалаар, ону кым-даа хажыдар, үрээр болза, анаа хамаарыштыр хемчег алыр. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эргe-чагырганың аразында чөрүлдээ — маргылдаа туруп келир болза, ол талазы-биле база шын шинтпирин хүлээп алыр ужурлуг, үшкү эргe-чагырганың дээди бедик органы-дыр. Амыдыралда херек кырында көөр болза, улуг эргe-дужаалдыг дарга бүрүзү хоойлуга дүгжүрдүүшпес-даа дужаал-шинтпирин үндүрүп алган олуруп турар боор-дур. Ындыг кайы хамаанчок үүлдерин болдурбас херек. Ол дээрге эргe-хоойлуг күрүнеин тургузарынче базым-дыр.

— Конституция судунуң (КС-тин) бүрүн эргелери кандыг болурул?

— Ол дээрге эргe-чагырганың үшкү адырының онзагай күрүне институту, ол КС дугайында хүлээп алдынган хоойлу ёзугаар калбак эргелер-биле хандыртынган. Ол чүл дээрге хоойлужудулганы болгаш конститусчу чорукту быжыглаарынче угланган эргелер-дир. Оон бүрүн эргелериниң кол объектизи — чүү-даа чүве чурттун Үндезин Хоойлузундан эртпес, ону анаа-бир чүве ышкаш ажа баспас талазы-биле эргe-хоойлу харылзааларының каттышкаа болур болгаш, ийиде, КС үндүрүп турар хоойлу-дүрүмнериниң Үндезин Хоойлуга ыяап-ла дүүшкен түрарын контрольдаар хүлээлгелиг. КС хоойлуларны төлевилелдерин Дээди Советке кирип кээр мурнунда оларның кол хоойлуга дүүшкээниң талазы-биле түнелдя база үндүрер ужурлуг.

Бо эргелериниң кызыгаарынче прокурор хайгааралының, хамааты, кезиче, административтиг болгаш эрбитраж херектери кирбес.

КС нормативтиг актыларның Үндезин Хоойлуга дүүшкен турарын чүгле эргe-чагырга органнарының болгаш удуртур-баштаар кижилернин негелдези-биле эвес, а хөй кезиниде болдунун инициативазы-биле көөр ужурлуг. Ынчангаш чер-черлерде оон төлээлери чок болганда, КС оон бодун чогуур информацияны негээр эргелиг.

— Ам КС-ке ажылдаар судьяларның эргелериниң дугайында болгаш оларга негелделер дугайында кезек чугаалап көрүнерем, Николай-Алдын-оолович.

— КС дугайында Хоойлу ёзугаар Конституция суду бүгү республиканың хамаатыларынга сонгуттурар, ынчангаш ол Үндезин Хоойлукуң болгаш өске-даа хоойлуларның күүселдези дээш харыысалганы чоп мурнунга тудар ужурлуг. Оон кежигүнери кончут шыырак эртем-билиглиг, күрүнежи, мерген угаанныг болуп болгаш олар Конституциядан өске кымдан-даа хамаарылга чок болуп.

Аныа юридиктиг дээди эртемниг, ол эртеминиң аайы-биле 10 чыл чедир ажылдаан, сонгулда хүнүнде 30 хардан аныяк эвес база 55 хардан улуг эвес назылыг, эргe-хоойлу талазы-биле калбак билиглиг, бедик мергежилдиг, мораль талазы-биле бижыг туруштуг, ажыл-ишчи шынарлары бедик негелдеге дүгжүп турар кижилер болур ужурлуг. Ол 10 чыл иштинде ажылдаар кылдыр сонгудар.

— Ол судьяларны канчаар сонгуур ужурлугул?

— КС-тин судьяларын сонгуурунга республиканың 18 хар четкен хамаатылары киржир эргелиг. Сонгулдага чугле психиктиг аарыг (болу дээш харылап шыдавас), баа сонгулда хүнүнде судтуң шинтхели-биле хорудал черлериниде олуруп турар кижилер киришпес. Өске бүгү 18 хар четкен хамаатылар үнген-дөзүндеп, социал болгаш өнчү-хөреңгилиг байдалындан, кылып турар ажыл-херээнден, национал хамаарылгазындан, эртем-билиниден, дылындан, шажынчы, политиктиг үзел-бодалындан, республикада кайы хире үр чурттап турарындан хамаарылга чокка кызыгаарлаашкын чок сонгуур эргелиг.

— Кандидат дээш суртаал чорударының чуруму кандыг чүве ирги?

— Политиктиг партиялар, профэвилелдер болгаш өскедаа массалыг хөй-ниити организациялары, каттыжышкыннар болгаш шимчээшкиннер, күш-ажылчы коллективтер база республиканың хамаатылары кайы-даа кандидат дээш, азы кайы-даа кандидатка удур суртаал ажылдарын чорудуп болур. А төлээлекчи болгаш күүсекчи эргe-чагырганың оранары чүгле сонгулданы хандырып бээр боордан башка, кайы-бир кандидат дээш азы аная удур суртаал ажылы чорутпас.

— А депшидилге ажылында кандыг-бир онзагай чүве чок бе? Кызылдың ийи округунга депшидилге болбаан болгай. Ам канчаарыл ынчаш, апрель 11-де болур сонгулдалар ол хүн эртер бе?

— Будүрүлге, албан черлериниң, организацияларның күш-ажылчы коллективтери, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтери 50 кижиден эвээш эвес кежигүннүг болза, ол ышкаш коллективтерниң каттышкан хуралдарынга (конференцияларынга) кандидатты депшидер эргелиг. Ол ышкаш хоойлу ёзугаар бурутеттинген политиктиг партиялар, профэвилелдер болгаш массалыг хөй-ниити организациялары кандидатты депшидип болур.

Хуралды эгелээр мурнунда депшидилге чорудуп болур эрге бар-чогунун дугайында тодарадып алыр. Хуралдың чартыындан хөй кезин кандидат дээш бадылаан болза, ону депшиттирген деп саанаар. Хурал чогуур протоколду тутпузар.

КС-тиң судьяларынга кандидаттар депшидилгезин сонгулда хүнүнге чедир 30 хонук бурунгаар төнүп калыр. Амгы үеде 5 округтун ужуда депшидилгелер доозулган. А Кызылдың ийи округунда депшидилге ажылы болбаан, оон чылдагааны — улустуң идепкей чок болганы ол ийикпе азы тайылбыр четпээн ол чадавас. Ынчалзадаа Топ сонгулла комиссиязының чүүаалап турары-биле, апрель 11-де КС-тин судьяларын сонгуур, а ийи округка депшидилгени чорутқан соонда немей сонгулдалар чарлаар.

Сонгукчуларның хөй бадылаашкынын алган кандидат сонгуттурган деп санаттырар. КС-тин судьялары ТР-ниң Дээди Совединин эзлчеглиг сессиязынга дангырак хүлээп алган соонда боттарының албан-үлүзелгезинче кирер.

КС дугайында Хоойлу хажыттынган таварылгада хомудалды республиканың Дээди суду сайгарып көөр.

ЭРГЕ-ХООЙЛУЛУГ КҮРҮНЕЖЕ БАЗЫМ

ШЫҢГЫЫ ЧЕТПЕСТЕР БАР-ДЫР ДЭЭН

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллегязының хуралы эрткен неделяда болган. Таңды, Бии-Хем, Тожу болгаш Каа-Хем районнарның чамдык ажыл-агыйларында мал кыштаглаашкыны канчаар эртип турарының дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Амгы бо хүннериниң чугула айтырыының дугайында дыннадыларны Таңды, Бии-Хем болгаш Каа-Хем район чагыргаларының көдээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктери Т. А. Хунданов, Ю. А. Чихачев, Г. В. Черепанов олар кылган. А Тожу район чагырганың көдээ ажыл-агый кылдызының удуртукчузу А. Д. Кашкак коллегияның ажылынга кириштээн.

Үстүнде районнарның чамдык ажыл-агыйларында бода болгаш шээр мал кыштаглаашкыны дыка берге байдалда эртип турарындан ыпда шыңгыы четпестер бардыр дээрзин коллегияның хуралынга демделээн. Ылангыя Таңдының «Россия», «Межеҗей», «Кара-Булун», Бии-Хемниң «Саян», «Бии-Хем», Тожунуң «Тоора-Хем», «Май 1», Каа-Хемниң «Бүрен», СЭКПниң 25 съездизи аттыг ышкаш ажыл-агыйларда амгы хүннерде дүвренчиг байдалдың тургустына берип болурунун байдалы бар. Моон кол чылдагааны — көдээ ажыл-агый эргелелдеринин удуртукчуларынын болгаш түскай эртемниглериниң, ажыл-агыйларның директорларының мал кыштаглаашкынына белеткел айтырыгларын чогуур үезинде болур-чогууру-биле шинтпирлеп ап шыдаваны, ниитинин малына четчир чем аймаан курлап албаны, мал ажылынга ажылдаар кадрларны шын шилип албайн барганы. Оон түнелинде үстүнде ажыл-агыйларда бода болгаш шээр малдың өлүп хораап турары, ногаа олуртур талазы-биле дузалал ажыл-агыйының директору Д. О. Ооржак хоорайның чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле комитединин түскай эртемниглери-биле кады бо хүннерде эрткен чылын картофель олуртур шөлдер ажыглан турган 107 организация, ниитилелбиле кереэни чарып турар. Чер өртээ дээш төлевир кандыг болурун моон мурнунда солуннарга чарлаан бис. Ам база ону сагындырып каайн: бо чылын бир сотка суггаттыг черниң өртээ 400 рубль чедир өскен. А беш сотоктун өртээ 2000 рубль азы 40-ке килограмм картофель өртээ-дир ийин. Анчаңын бодап, ол хире хемчээлдиг шөлге картофель олуртуп алыр болза, өг-бүле бүрүзүнге дыка ажыктыг. Бо дугайында сургаал-даа кылган ажыы чок боор.

Специалистериниң санап кааны ол өртектерин хоорай Совединге бадыладып каан. Ынчангаш эрткен чылын хоорай чоогунга картофель олуртқан бүгү организациялар керээни март төнчүзүнге чедир бодамчалыг, шалыпкын чаргаш, акшазын төлээрин дыннадыр апаар-дыр.

Хоорайның 17 дача ниитилелдериниң даргалары-биле ниити хуралды хоорай Совединиң кады эрттирдивис. Аная часкы ажылдар эгелээни-биле бо чылгы сорулгаларны тодарадып, чедер-четпестерни чайладыр талазы-биле кандыг хемчегларни алырын чугаалашкан. Хоорай Совединиң чер комитеди оларга болдунар дузаны чедиреринин хүлээнген.

Ам удаавас бо чылдың апрель 11-де чер дугайында болур референдумга кижи бүрүзү немеривисти хүүжүдар, хүүжүтпазының, садар, сатпазының дугайын ыяк боданың алгаш шинтпирлээрин күзээр-дир мен.

Маадыр-оол КЕЧИЛ-ООЛ.
Кызыл хоорайның чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы.

ОЛАРНЫ КҮРҮНЕ АКТЫЛАРЫ-БИЛЕ СОЛУУР

Бо чылдың март 15-те Кызыл хоорсовединиң бичe соведи болуп эрткен. Аная хоорайның чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле комитединиң отчёдун дыннаан. Хоорайның девискээриниде 355 гектар черде 10 арат ажыл-агыйы ажылдап турар. Оларның чедизи мал. 3-үү чер ажыл-агыйлыг.

Хоорайның мал ажылының өштежилгези 536 гектар черни эзелеп, дөрт ангы черде 311 бода малды тудуп турар. Ол ышкаш 10 дузалал ажыл-агыйы 426 гектар шөлдүг. Оларында мал-маганы өстүрүп, картошка база ногааны олуртуп, ажаап ап турар. Эн улуг —330 гектар шөлдүг дузалал ажыл-агыйы хоорай чоогунда. Ону Домбулак Ооржак удуртуп турар. Ында хоорай чурттакчылары картошка, ногааны эрткен чылдан бээр өстүрүп эгелээн. Бо шөлдерде 7 «Фрегат» суггарылганы доктаамал чорудуп турар. Оон ачызында хоорайның чону багай эвес дүжүттү эрткен чылын ажаап алган. Эрткен чылдың сентябрьдан эгелеп хоорайның дача участоктуг, гаражтыг, хууда бажыныг кижилерге бүгү назында салгал дамның эдилээринге албан өөредиге, бүдүрүлге чеде-чеде кичээ-не чок (доктаамал) эдилээрин шынзыткан түр херечилелдерни берип эгелээн. Амгы үеде ындыг документилерни хоорайның Октябрь кудумчузунун 29 дугаар бажынының ийиги каъдында берип турар. Бир херечилелди 252 рубль-биле олда черинге туда төлээш алыр. Бо хүннерге чедир ол документини 4 мүн хире хууда кижилерге болгаш организацияларга тывыскан. Черни хуужудар, хуужутпазының дугайында айтырыг шинтпирлеттинген соонда, түр херечилелдерни чаа хевирнин күрүне актылары-биле солуур бис.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының картофель, ногаа олуртур талазы-биле дузалал ажыл-агыйының директору Д. О. Ооржак хоорайның чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле комитединин түскай эртемниглери-биле кады бо хүннерде эрткен чылын картофель олуртур шөлдер ажыглан турган 107 организация, ниитилелбиле кереэни чарып турар. Чер өртээ дээш төлевир кандыг болурун моон мурнунда солуннарга чарлаан бис. Ам база ону сагындырып каайн: бо чылын бир сотка суггаттыг черниң өртээ 400 рубль чедир өскен. А беш сотоктун өртээ 2000 рубль азы 40-ке килограмм картофель өртээ-дир ийин. Анчаңын бодап, ол хире хемчээлдиг шөлге картофель

«ЧОН МУРНУНГА ХАРЫЫ-САЛГАНЫ УТПА, ОГЛУМ»

Тыва Республиканың Дээди Совединиң эрткен чыжында Дус-Даганын 86 дугаар сонгулда округундан сонгуткан депутады чаңдык тодаргай чылдагаанларының ужурундан бодунуң депутат эргe-хүлээлгезинден эки туразы-биле ойталаан. Ынчангаш бо округка ам катап чаа депутат сонгуур чугула апарган. Ынчангаш үк округтун культура болгаш улус өөредилгезинин ажылдакчылары депутаттын бир кандидадынга Тываның алдарлыг чогаалчызы, драматург болгаш журналист Владимир Серен-оолду ийдип үндүрген. Депутатка кандидат чоокта чаа округтун сонгукчулары-биле ужуражып, ында чонунуң амыдырал байдалдары-биле таныжып, бодунуң күш-ажылчы болгаш чогаалыкчы сорулгалары-биле сонгукчуларны таныштырып чораан келген. Ам ол ужуражылгалар дугайында моон адаанда кысказы-биле парладывыс.

Ак-көк дээр-биле ужу-кыдыы тутчу берген ат-сураглыг Убса-Хөлдүн бир ужунда турар Амдайгын суурга дүүш үезинде келдивис. Көдээ суурнун Культура бажынының чанында чарлаллар азар черде «Концерт» деп бижиктиг чарлалды эрткендүшкен улуг-бичин чон уруксуурук кээп номчуп турлар. Ында мынча деп бижээн болду: «Дус-Даганың № 86 сонгулда округундан ТР-ниң улус депутадынга кандидат, Тываның алдарлыг чогаалчызы, «Шын» солуннуң ажылдакчызы В. С. Серен-оол-биле ужуражылга кежээзин. Ужуражылгага ТР-ниң улус депутады, «Шынның» кол редактору В. Ф. Чаламба киржир. КОНЦЕРТ. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Роза Серен-оолдун хоюг үнүн бээ катап дыннаар силер. «Сонгу чүктүң эн чараш эри — Лазо Монгуш силернин кичээнгейинерде...»

Ужуражылга эгелээринин мурнунда суурнун амыдырал байдалын аалчылар сонуургап таныышкан. Оларны бир өөрткен үүл — Амдайгын суурнуң чурттакчылары бо хүннерде болдунун пекарнязынга быжырган терминн эки шынарлыг хлебти садып ап турар болган. Оон өртээ ескe черлерде ышкаш, 36 рубль. Ында чаа делгем пекарняны тутқандан бээр шоолут-ла ур болбаан. Бо хүннерде далган болгаш ескe-даа чугула хереглелдиг бараанларының курлавыры четчир.

Суурнун холушкак бараанар магазининде аъш-чем болгаш хереглел бараанларының ассортиментизи багай эвес чорду. Ылангыя бичии уруглар ылык-хептери ында эзеэн арбын. Ындыг-даа болза, кажан улус дамчыыр чугаа болган соонда, чамдык бараанларны мөөн-мөөнү-биле садып аппаар таварылгалар база бар дээрзин чугаалап турдулар. Ол хүн, шынап-ла, суурнун садыынга серенги чок болган — ону улус бичин када арыдыр садып аппарган болган. Ынчангаш садыг хандырылгазында улуг бергедээшкиннер чок. А эн хомуданчыг чүве — эрткен чылын «Марианнаны» көрүп турувуста, ол черниң школазы долузу-биле өрттенген. Ынчангаш бо хүннерде уруглар «Ак-Чыраа» совхозтун конторазында өөренip турар.

— Школавыс өрттенген соонда дыка бергедеп тур бис. Совхозтун тар конторазынга уруглар өөреднip дыка таарымча чок-тур, ишти каранғы, аас-биле тайылбырлап, самбырага бижиниринден ангыда, кандыг-даа немелдепрактиктиг кичээлдер эрттиритер херексел аймаа чок —деп, бир башкы менээ хомудалын чажырбайн өгаалады. Оон чугаазы чөп. Школа чокта өөреникчилерге-даа ында ажылдап турар башкыларга-даа берге болуру чугаажок. Ам канчаар, кезек шыдажыр аргаар. Оон өске арга чок. А чаа школа тудуун эгелеп, ону чоокку үеде кылып алыры мынаар берге үеде нарын даарзин чоп бичер.

Кежээ беш шак үезинде эгелээр деп турган ужуражылга узамдыккаш, мырынай чеди шак ажып турда эгелээн. Эгелеп чадап база шаг болган, чүге дизе ол ужуражылгага чон-биле ужуражыр дээш база бир кандидат — дус будүрүлгезинин начальниги Борис Бады-Суурович Донгак база келип келген. Ынчангаш сонгукчуларның чамдыызы ужуражылганы ийи кандидат-биле хары угда эрттиритер дээш турупкан. Ол ынчаар болгандаа.

Сонгукчулар-биле ужуражылга кежээзин түс чер чагыргазының дарызы, совхоз директору Д. К. Майынды ажыткаш, чүрүм өзугаар сесту Б. Б. Донгактын бүзүреттирген кижизи — ол-ла совхозтун экономизи А. К. Лопсанга берген.

Б. Б. Донгак база-ла ол черниң оглу. 1953 чылда Торгалыг суурга төрүттүнген болгаш ортумак школаны аная дооскан соонда, шериг албан-хүлээлгезин ийи чыл дургузунда эрттирген. Красноярскиниң политехниктиг институдунун Кызылда филиалын 1980 чылда дооскан, инженер эртемниг. 1985 чылдан эгелеп Дус-Даг карьериниң начальнигинге бо хүннерге чедир ажылдап турар дээрзин Анатолий Канович сонгукчуларга кысказы-биле таныштырган.

Оон соонда Б. Б. Донгак сес алгаш, бир эвес депутат аппар болза, дараазында үүлдерже кол кичээнгейни угландырар мен дээрзин айыткан. Бирээде, рынок экономиказынче шилчээн бо берге үеде чамдык ажылагыйлар боттарының бүдүрүп алган продукциязын сайгарып чадап турар. Ынчангаш ону сайгаржып, ажыл-агыйларның экономиказын көдүрериниге тодаргай үлүүн киирериниң дугайында онзалап айыткан.

Ийиде, ол моон мурнунда чылдарда сдвхозка инженерлеп турган, чамдык тудугларды эгелээш, Чаа-Суурга база Торгалыгга электри чырын болгаш телевизорну киирериниге улуг үлүг-хуузун киргенин айыткан. Чамдык черлерниң оруун кылырынга болгаш алгыдарынга бодунун бүдүрүлгезинин күүч-күжүн киириштирип келген, ылангыя малчын колаинарже опуктарны аштап чоруткан. Дус-Даг суурнун чамдык черлеринче буга уннарын база кылган. Эрткен чылын С. А. Сарыг-оолдуң тураскаалын Алтай крайга кылдыруткан, бо хүннерде ону Аллан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде Чазактын шинтпирин ёзугаар тургускан.

Оон аңгыда дус карьериниң базазының болгаш аная кижилеринин ой-тавында ажылдап чурттаар байдалдарын эки-житкен болгаш машина-техниканы туруш чок ажылладырының хемчегларын доктаамал ап, чаа техниканы коллективтин күүч-биле ыяк заводтардан эккеп алган. Район болгаш көдээ Советтин депутады боп турган, чонунун чагыларынче, оларның негелде-дилеглериниче чогуур кичээнгейни угландырып келген.

Сөөлгү үеде дус будүрүлгезинин коллективи каттыжышкынга эки күш-ажылчы көргүзүглери дээш үстүкү черлерден каш удаа шаңналып-макталып келгенин ол чугаазында айыткан. Б. Б. Донгактың хөрек чурунун «Каа-Хем» разрезинин хүндүлел самбыразында киирегени— оон эки ажылының бир херезин болуп турар.

Өвүр район чагыргазының сан-хөе талазы-биле оралакчызы М. М. Данзын болгаш «Шын» солуннун кол редактору В. Ф. Чаламба олар В. С. Серен-оолдун допчу намдарын чонга кысказы-биле таныштырып тура, оон чогаалыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында сонгукчуларга тайылбырлаан. С. А. Сарыг-оол, В. Ш. Көк-оол болгаш оон-даа өске талантылыг кижилериниң чурту — Өвүрүнүн Дус-Даргa 1942 чылда ол төрүттүнген. 1961 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскан болгаш оон соонда каш чыл улаштыр «Тываның аныяктары» солунга харыысалаалыг ажылдаанга чорааш. Ол Курумчинин Ленинградта (Санкт-Петербург) театр музыка болгаш кинематография институдун дооскан база М. Горкий аттыг литература институдунун чанында литератураның дээди курстарынга өөренip чораан. Оон соонда «Шын» солунга ажылдаан, сеңдүнде болуп 17 чыл дургузунда В. Кен-оол аттыг хажым-шин театрынга ажылдаан.

В. Серен-оолдун чогаал ажылдары 1958 чылда солун, сеткүүлдерге кеступ келген. 1982 чылда ол ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинин кежигүнүнге кирген. Оон шүлүктериниң дыка хөй чыындылары тыва, орус дылдарга үнгүлээн болгаш элээн каш номнарының автору болуп турар. Ол драматургия талазы-биле дыка хөй чогаалдаңны бижээн. Оон чогаалтаан шиилериниң республиканың болгаш өске-даа черлериниң чону улуг сонуургал-биле көрүп турар. В. С. Серен-оол суваглыг чогаалчыларының чогаалдарын тыва дылче элээн хөлүү очулдуруп келген.

В. Серен-оолдун чогаалыкчы ажылын республиканың чону, Чааза белин-биле уне-лээш, анаа «Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы» деп бетик аттыг тывыскан.

— Дус-Даг дээрге мээн алаөгбемниң бурун чурту. Оон экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдези, чонунун амыдырал-чуртталгазының деңнели мени хүн бүрүде кончуг дүвүредип чоруур. Бо округтан ангы-ангы үелерде депшиттирип чораан депутаттар сонгукчуларга хейну аазан чораан; «шил, даш Культура ордулары, бетон азы ыяш көвүрүглер» туржук, чүгээр деңнелдиг культура бажынары безин мында чок. Байдал нарын, дүвүренчиг, харын-даа чонунун уран чүүл, чечен чогаалче сонуургалы өже бээр болза — эн айыылдыг. Тоомча чок, чүгле хүнүнде хыонын бодаар чоруктар коллап, сагыш-сеткил эртинезинче сонуургал чавырлып орары мени дүвүреттн. Ынчангаш улус депутазы болуп, мурнуу девискээр — Дус-Даганың келир үеде сайыралы дээш төрүүр — ыдыктыг хүлээлгем кыллыр арын-нүүрүм албадап келген. Хоозун болгаш хөй болдунмас үүлдер аазавас мен, ийиде, чонну мегелээр хөнүм чок. Төрелдериниң, ха-думалаарымның мурнунга чогенчиг болуп аңгаы — менээ ыяшчыг-даа-ды.

Тус черниң, районунун чагыргазы-биле сүмележип, экономиктиг саналгаларны кылып тургаш, чогуур үстүкү чагыргалар-биле доктаамал харылзажыры боттуг түнелдерни чедип алыры дээш ажылдаар, чугула айтырыгларны тургузар мен.

Бо округ — Дус-Даг, Убса-Хөл, Чалааты, Шаазалаш, Торгалыг девискээри болганда ук чер культураның болгаш туризминиң сайзырангай булуну турар ужурлуг. Бо бүгү тыва чонунуң чоргаалалы, ниити байлаа болгаш кедергей-ле күзээр мен. Черле ынчаш, тыва уран чүүл, чечен чогаал, чаагай чанчылдаар, сыгыт-хөмейнин онзагайы ышкаш, бүгү делегейге көскү апаарын чедип алыр дээш чүгле хайгаракчы азы шүүмүүлекчи болбайн, а холбиле тудуп, чонну бо улуг херектерже үдаары — депутат кижиниң база бир хүлээлгези. Келир салгалдарга баштадып, өөлежокпай диртпейн, эки чүүлдү арттырып каары — мээн хамаатылыг хүлээлгем. Маңаа депутат ун эргежок чугула. Салгалдарга таарымчалыг эргe-хоойлуну, чогаалыкчы кулаавырларны маадылаары, делегей деңнелиге көкларны аазаан— амгы депутаттарның буянныг хөрээ күлдүр мелерел турар мен. Мен сонгукчуларга кандыр-бир чүүлдү өске улустан алгаш, ону халаска эккеп бээр эвес, а чаа чүүлдү сумележип, тып алырына дуаалдар боор мен деп, ийеп тур мен — деп, Владимир Седипович сонгукчуларга нуталаалаш, оларның чамдык айтыылаларына тодаргай хариулаары берген.

Оон соонда саналдар эгелээн.

Хоочун башкы Лидия Михайловна КЫРГЫС — Мурнунда чылларда элээн хөй чүүлдер даазаттар депутаттарга конгуг бүзүреп чоруувус. Ам ындыг чүүлү болдурбас ужуулуг бис. Ам чон бүгү чүвени хаңы билип турары конгуг чоптуг. А ынчаарга маная ийи кандидат-биле харыы угда ужуражыры база шын эвес деп саанаар мен. Ужуражылгаларны аңгы-аңгы кылып эрттирер херек. Ынчаар байдалдарда сеткилсагышты хандыр чугаалажыр аргa чок-тур, харыр-даа бистерге, сонгукчуларга санал бээри-даа эпчок-тур. Канчыгдаа айтырыглар турар болгай. Ам бо ужуражылгада бир хаа чугаалаштывыс.

Бо черге радио, телефондаа чок. Телевизордан Кызылдың программаларын шүүт көрбейн турар бис. Февральдың сөөлгү солуннарын март ортан үезинде алдывыс. 1991 чылдың августа компартия дүжүп каарга безин билбейн, харын кежигүн ладывыны ышып туган болгай бис. Ону-даа болза бодап көрүнер даан, кайы хире чыдып калган-тыр бис.

Ам бистерге аргыжар автобус шүүт чок. Чолаачыларга чамдыкта чаңып-тейдээр-дир бис, эзирик чолаачыларга таваржыра аварияда база кылыр-дыр.

Ам эн кол айтырывыс — школа тудуу. Бо хүннерде уругларны конторада өөредип-ле турар болзувусса, өөредилгенин шынары кончуг багай. Спорт залы чок болганындан уруглар күш-дамыр талазы-биле дыка чылып каан турар. Ынчангаш бо чугула айтырыгны бир дугаарында шинтпирлээр херек.

Культура дээрге-ле, бир дугаарында тыва чонунун чанчылдары. Ынчангаш депутат сонгуурда бо бүгүнү деңнелеп, хаңы өөренip көөр хүнүнде бис.

Шактаржык ТУМАТ: — Кайы-даа комнатада хуулдүгүнүп деткин тур мен. Ужуражылганы ийи аңгы эрттирер турган. Автобус айтырынына каттыжып тур мен. О. Шынаа-биле бо аразының оруу дыка баксыраан-дыр. Олче чоруп турар автобусту оода-ла неделяда ийи катап бээр чоруларының аргазын көөр херек. О. Шынаада эмнелге ам Өвүр улузун хүлээп албас апарган. Амдайгынче электри чырыын дүрген киирериг чугула.

Дангаа МАЙЫНДЫ: — Бистиң сонгулла участогунун комиссиязы бо удаада кончуг багай ажылдап турар-дыр. Бо ужуражылгага кандыг-даа белеткел чорутпаан. Харындаа капсырлашкан. Солуннарывыс, хары угда 7-8 кээр, Харылзаа чок, автобус чок. Бо талазы-биле тодаргай хемчегларны алыр ужурлуг бис. Ам хой оолдан эгелээн. Сакманчылар чедишпейн тур. Ону организаттаар апаар бис.

Биче-кыс ТҮЛҮШ: —Культура шүүгүмүнүн депутаттарывыс чок. Ынчангаш Владимир Седиповичиин депутатка сонгуун алыр болзувусса, дузазы улуг хире. Клуববуста стол, сандай-даа чедишпес-тир...

Бо саналдарның соонда ужуражылга доозулган. Аная «Солунчу» агитбригаданың бот-тывынгыр артистериниң солун концертин чонга бараалгаткан. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Роза Серен-оолдун, Сонгу чүк улуставының культура-спорт фестивальнга «Эн чараш эр» деп атты чаалап алган Лазо Монгуштун таалаачыг ырлаарын. Владимир Серен-оолдун аңгы-аңгы темалыг лириктиг шүлүктерин чон улуг сонуургал-биле дыннаан. Ылангыя Өвүрүнүн бот-тывынгыр артистери Вера болгаш Сергей Чымбалактарның ырлаарын чон димиттиг азыш часкаашкыны-биле үдеп турган...

Чаа-Суурга эрткен ужуражылгага башкылар Максим Донгак, Анфиса Түлүш, Культура бажынының ажылдакчызы Марта Дамдын, пенсионер Анайбан Айжы болгаш өскелер-даа сонгулдаларда В. С. Серен-оолдун кандидатуразын деткиринче чонну кыйырган.

Дус-Даганга ужуражылга базадыка солун эткен. Оон чаңгыс чер-чурттулары чогаалчының ол хүн төрүттүнгени-биле холбаштыр байыр чедирип, белек-селектиг удаа-дараа тыпсып турду.

Аная ында ортумак школаның башкылары Дадар-оол Баазан, Роза Дембирел, Урана Кыргыс, Виталий Семис-оол болгаш оон-даа өске сонгукчулар В. С. Серен-оолду детинир дээш чаңгыс аай санал бергеннер. Чаа Культура бажынын тудары, чер айтырыын чоннун негелдезин ёзугаар шинтпирлээри дээш, оон-даа өске чугула үүлдер дугайында санал бергеннер чугаалаанар.

Дус-Даганга болгулаан ужуражылгаларга «Шынның» кол редактору В. Ф. Чаламба солуннун ажыл, Виталий Семис-оол дугайында дыннадылгаларны кылып, номчукчуларның айтырыгларына харыыларны берген.

Дус-Даганы Кызыыча чорууруунун мурнунда В. С. Серен-оол Кара-Талда чурттап, орар 80 харлыг иезиниң аалоранын ойбаан. Аная шайлап, дыштанын алгаш чоруур деп турувуста. «Депутат болуру дээрге улуг харыысалга-дыр. Чон мурнунга ону утпайн чор, оглум» деп. Владимир Седиповичиге иезиниң чагып турганы караамда кестүп артып калган...

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).